

Anmeldelser

Byhistorier

Erik Johansen, Bodil Møller Knudsen, Jan Kock: *Fra Aalborgs fødsel til Grevens Fejde 1534. Aalborgs Historie 1.* Aalborg Kommune 1992. 503 s., 210 kr.

I 1992 har Aalborg fejret 650-året for byens ældste kendte købstadsprivilegium med et fembinds værk, hvoraf bind 4 som det første udkom i 1987. Det foreliggende bind 1 om oldtid og middelalder afslutter udgivelsen – en passende rækkefølge, for det er jo da den vigtigste periode (synes middelalderhistorikeren), og så er der faktisk sket en del siden sidste ombæring af byhistorierne. Middelalderarkæologien har holdt sit indtog og drastisk forøget vor viden om middelalderen.

En kombineret arkæologisk og arkivalisk undersøgelse af ti byers topografiske udvikling indtil 1560 blev foretaget, da Det Humanistiske Forskningsråds projekt »Middelalderbyen« gik i gang i 1977. Da resultaterne skulle offentliggøres, lagde man flot ud med Ingrid Nielsens undersøgelse om Ribe, en by med en lang historie og med et overleveret arkivmateriale af imponerende omfang. Projektets flagskib fik hurtigt følge af bøgerne om Køge, Næstved, Odense og Viborg. Så gik udgivelserne tilsyneladende i stå, men nu er værket om Aalborg søsat som en del af dette bind af Aalborg bys historie.

To andre af de udvalgte byer kunne fejre byjubilæum samtidig med eller kort efter projektets afslutning, og dette problem blev grebet forskelligt an. I *Odense bys historie* behandler bindet om middelalderen stort set kun domkirkens og kapitlets historie, og projektets bind fungerer derfor som et nødvendigt supplement til dette afsnit af byens historie. I *Køge Bys historie* blev resultaterne af undersøgelsen flettet ind i beskrivelsen af byens historie. I Aalborg har man altså valgt at udgive forskningsrapporten i dens helhed og ydermere understrege den arkæologiske synsvinkel ved at lade to af de tre forfattere være arkæologer og den tredje historiker med middelalderarkæologi som bifag. Man er altså ikke alene blevet ved jorden, men er gået ned i den og følger derved, som det fremgår af afsnittet om Aalborgs tidligere byhistorier (s.144–48), en særlig aalborgensisk tradition, men nu med et meget udvidet materiale, så vikingetid og middelalder

kan behandles udførligt. Faren er naturligvis, at byens historie ender som en serie graverapporter og fundbeskrivelser med detaljerede tegninger, kort og fotografier uden en fælles historie. Men da mange arkæologer ikke har været bange for at løfte hovedet fra gravefeltet og museumsmagasinet og fremkomme med synteser, der giver forskellige bud på fortidens samfund, er det med en vis forventning om få en syntese om Aalborg bys materielle og immaterielle udvikling indtil 1534, at man åbner bindet, ikke mindst i betragtning af, at bogen må formodes at være rettet til en bred kreds af læsere, læge som lærde. Desværre bliver disse forventninger skuffede.

Første afsnit om tiden indtil 1100 er skrevet af Erik Johansen, der gennemgår de forskellige bebyggelser i byens omegn, ikke mindst det spændende Lindholm Høje. Allerede her viser problemet sig. Masser af fundbeskrivelser illustreret med tegninger, rekonstruktioner og gode fotografier tager ganske pusten fra teksten og læseren. Overblikket forsvinder helt i de mange detaljer, og man klamrer sig til de sammenfatninger, der findes efter de enkelte afsnit, for ikke at fare vild i sandflugt, gravpladser, enkeltfund, skiftende typer af landsbyer og kulturhistoriske anekdoter (bl.a. en fornøjelig vignette af danselærerinden og amatørarkæologen frk. Zangenberg, der gravede i Lindholm Høje i 1896). Ydermere er afsnittet opbygget tematisk med bebyggelser, grave og løsfund som de tre hovedtemaer, hvilket bl.a. indebærer, at vi fire gange skal rundt om Lindholm Høje: første gang gennemgås de to landsbyer, anden gang gravene, tredje gang fundene og fjerde gang runerne. At både brødtekst og billedtekst gentager sig selv, og at der uafbrudt henvises til andetsteds i teksten, gør ikke læsningen nemmere. På de sidste 4½ side, der også rummer et skema og kort, drages der så nogle spændende konklusioner om områdets betydning i vikingetid og omvæltningen ved kongemagtens indtrængen og anlæggelse af Aalborg by. Her ligger historien gemt, og den burde have fået en udførligere plads på bekostning af de mange fundrapporter, der skulle være et hjælpemiddel til at nå formålet: historien.

Andet hovedafsnit er skrevet af Bodil Møller Knudsen og Jan Kock. Her har Projekt »Middelalderbyen« slået til, og vi får skam præsenteret alt, hvad Aalborgs undergrund har afsløret om byens fysiske udvikling – men hvor bliver historien om menneskene af? Den 26-si-

ders oversigt, der under overskriften »Aalborg i middelalderen« indleder dette hovedafsnit, viser sig reelt at være en sammenfatning af de efterfølgende afsnit, der i forvejen har hver deres sammenfatning. Undertiden er den samme ordlyd brugt, således s. 109, hvor den ældste kendte form af bynavnet forklares (Alabu: borgen ved vandrenderne) og et spørgsmål stilles: Hvilken borg og hvilke vandrender? – der delvis besvares med en kort gennemgang af byens åer og borganlæg. Disse oplysninger og dette spørgsmål gentages ord til andet på s. 165, her udvidet med flere siders detaljerede beskrivelse af åerne, deres løb, mulige og beviste ændringer samt alt, hvad der kan siges om borganlæggene, og minsanden om vi ikke får ordet forklaret en gang til på s. 188 i sammenfatningen af afsnittet om »Havn og fæstning«.

Ganske betegnende for forfatterens vægtning af, hvad der er væsentligt, beskriver afsnittene fra s. 134 til s. 313 Kilder og litteratur, Landskabet, Havn og befæstning, Gader, torve og broer, Bebyggelsens karakter og Gejstlige institutioner. Først et stykke ind i det næste afsnit (om verdslige institutioner) dukker menneskene op på s. 326 som »borgere« (hvad kun et mindretal var, men det får vi først at vide på s. 398), og de får tildelt i alt lidt over hundrede sider under overskrifter som Næringsliv og samfærdsel, Besiddelsesforhold samt Hverdag og fest. Som disse titler antyder, er det ikke en sammenhængende historie om mennesker og deres samfund i Aalborg, men løst og fast om indbyggernes materielle liv alt efter hvilken type fund, der diskuteres. Faktisk er der flere oplysninger om menneskene i billedteksterne end i brødteksten, og nok læser mange billedteksterne før (eller i stedet for) brødteksten, men er dette ikke at overdrive (eller i hvert fald opmuntre en kedelig vane)?

Det kan være svært at forbinde præsentation og diskussion af fund og deres betydning med det bredere samfund, men forfatterne ignorerer også tit de muligheder, der dukker op. Indledningen er nævnt. Et andet eksempel findes på s. 265, hvor fund af nogle skeletter præsenteres med bl.a. gennemsnitshøjden for mændene (1,77 m.) og for kvinderne (1,64 m.). Om denne forskel på 13 cm skyldes dårligere livsvilkår for kvinder, kunne man så passende diskutere ikke alene på baggrund af de 17 skeletter i Aalborg, men på baggrund af det øvrige skeletmateriale fra Norden og ikke mindst Berit Sellevolds analyser af forskellene på mænds og kvinders legemshøjde i jernalder, vikingetid og middelalder.

Både billed- og brødtekst præges undertiden af en mangel på kendskab til eller forståelse for middelalderens immaterielle sider. Nu er

socialhistorie jo ikke danske middelalderhistorikers stærke side, men på baggrund af de sidste 10–15 års tværfaglige middelalderforskning kunne man have håbet på en lidt større forståelse for middelalderens samfund. Det er ikke overraskende det religiøse liv, det især kniber med, men også beskrivelsen af det mere jordnære dagligliv byder på overraskelser, der vist ikke er tilsigtede. På s. 275 omtales et påbud fra 1447 om at lade bygge en god bygning ved Vor Frue kloster, så nonnerne kunne være lukket godt inde, fordi »klosterjomfruerne ikke levede så isoleret i den såkaldte »klausur«, som andre mente, det var rimeligt.« Det er en vildledende sætning. »Klausur« betyder at leve i et indelukke (som i et kloster) afsondret (eller isoleret om man vil) fra omverdenen. Som ordet nu står, kunne man forledes til at tro, at »klausur« betyder selve klostret. Om franciskanerne hedder det, at de »er ... kendte for at deltage også i verdslige aktiviteter og for ikke at leve så isoleret, som det var almindeligt i visse andre klostresamfund« (s. 288). Sagen er den, at tiggerordenernes formål var at missionere, prædike og yde sjælesorg, særlig i byerne, hvor behovet var størst, hvorimod de øvrige ordners formål var at gøre det muligt for en mand og (sjældnere) en kvinde at vende denne verden ryggen og koncentrere sig om sin egen sjæls frelse. En billedtekst s. 170 viser en soldat med våben og »en rosenkrans, som var god at have, hvis og når der skulle bedes«. »Hvis« er overflødig – folk var troende på den tid, og dette ytrede sig blandt andet i, at de bad – og rosenkransen havde en helt speciel funktion, nemlig ved fremsigelsen af det antal Fadervor (de store perler) og Ave Maria'er (de små perler), man følte var nødvendigt i en speciel situation, eller som man var blevet idømt af skriftefaderen som bod. Til andre bønner brugtes ikke rosenkrans. Halter det visse steder med forståelsen af det religiøse liv i middelalderen, kan man til gengæld glæde sig over, at der er blevet plads til korte, men kærkomne glimt af nonneklostrenes medlemmer og liv og af franciskanerordenens opbygning i Danmark med velanbragte notitser om Aalborgs betydning.

I afsnittet om de verdslige institutioner dukker, som sagt, menneskene mere op, om end i spredt fægtning. Således støder vi flere steder på Hans Bartholomæussen eller Hans Tolder (under omtale dels af lensmænd, dels af told), og hans dramatiske endeligt nævnes i en bisætning. Her er igen en i alle ordets betydninger god historie, der spildes. Det samme gælder sagen mod Strange Torstensson, anklaget for skattesnyd i 1457, og striden mellem borgmestre og borgerskab fra 1488 angående førstnævntes regnskab for byskatten. De er slet

ikke nævnt (fordi brevene ikke er blevet indfanget under Projekt Middelalderbyens indsamling af topografiske oplysninger?).

Hvad angår gilder og lav, så har Aalborg en enestående kilde i de lavsregler, medlemslister og regnskabsnotitser for Guds Legems Lav, som også bliver nævnt med en omhyggelig opremssning af kildemateriale og ejendomsforhold og derefter forladt med en bemærkning om, at oplysningerne om lavet »udgør en af de rigeste kilder til det sociale livs historie i Aalborgs senmiddelalder. Emnet berettiger til en bog i sig selv, men i denne sammenhæng skal gildets forhold blot omtales kortfattet« (s. 333). Kunne vi dog ikke have fået bare et kapitel om »det sociale livs historie«? Især da der ifølge noter og litteraturliste ikke er lavet et nyere studie af lavet (Aksel E. Christensens stadig værdifulde guldmedaljeafhandling fra 1931 er ikke nævnt). Hvad angår håndværkere, understreges det flere steder, at håndværkerkvarterer var almindelige i europæiske byer. Det var de ikke i middelalderen, så Aalborg er ganske typisk både for danske og udenlandske byer. Præsentationen af håndværkere er baseret på fund, så det bliver til spredte, om end spændende glimt af håndværkernes arbejde, men deres organisation spises af med én sætning om, at håndværkerne organiserede sig i lav. Til gengæld får man at vide, at håndværkernes »indplacering i senmiddelalderens stænderdelte samfundssystem blev med organiseringen i et relativt velfungerende lavssystem så fast cementeret, at den kom til at virke ind i århundrederne efter middelalderens slutning«. Bortset fra det høje lital er dette en sætning, der kræver, at læseren er fortrolig med den omfattende forskning i middelalderens og de efterfølgende århundreders »samfundssystemer« (stygt sociologislang), og er hun det, vil hun da undre sig højlig over, at håndværkerne forblev fast cementeret i et stænder-samfund, mens de øvrige indbyggere i Aalborg og resten af kongeriget fulgte med over i det rangssamfund, der afløste stænder-samfundet. Her er igen en forspildt chance for at sætte fund ind i en samfundsmæssig sammenhæng. Det kunne nemt være gjort ved en ordentlig gennemgang af håndværkslavene og deres udvikling og betydning både for lavshåndværkere og andre håndværkere i senmiddelalderen. Derved havde man måske også undgået den uheldige betegnelse »en slags fagforening« for lavene (s. 383), som ikke oplyser, men kun giver forkerte og anakronistiske associationer.

Et mindre kritikpunkt er, at teksterne skæmmes af en manglende koordination. S. 336 siges det, at folk var mere eller oftere berusede i middelalderen, fordi der stort set kun var øl at drikke. S. 363 får vi så at vide (i en

billedtekst) at det daglige øl næppe var stærkere end hvidtøl og derfor ikke berusende. På s. 362 præsenteres hansestæderne som et »kraftigt handelsforbund«, men det sker, efter at hansestæderne er nævnt uden kommentarer på de foregående sider.

Som forskningsrapport har bogen et stort formelt problem (beklægeligvis ikke særegent for denne bog), nemlig brugen af slutnoter. Litteraturhenvisninger er anbragt i slutnoter, men her er blot anført et efternavn, et årstal og et sidetal. Læseren skal slå op to steder, for medmindre hun har en fænomenal hukommelse, der rummer de sidste 60 års artikler og bøger om dansk middelalder, siger »Riismøller (1940) 187f« hende ikke noget. En så kort henvisning skal bruges inde i teksten (i parentes), så læseren kan gå direkte til bibliografien, ellers må der angives en titel i noten, der hjælper hukommelsen. Det er særlig grelt i første afsnit, hvis noter kun består af disse ultrakorte henvisninger. Det andet hovedafsnit indeholder både henvisende og forklarende noter, så for de sidstes vedkommende får man da noget for ulejligheden første gang, man slår op. Disse noter havde imidlertid stået endnu klarere, hvis henvisninger til litteratur havde været anført i teksten. Bibliografien (15 sider) er den sædvanlige øvelse i at forvirre læseren ved at afgive det minimale antal oplysninger uden at være direkte vildledende. Ingen kursivering og anførselstegn til at skille titler på artikler fra titler på bøger og tidsskrifter, ej heller sidetal til at oplyse, om en henvisning er en notits på et par sider eller en mere omfangsrig artikel. Hvornår lærer danskere at citere ordentligt? Derimod er både fundfortegnelsen (14 sider) og billedfortegnelsen (3 sider) ganske udførlige.

Illustrationsmaterialet er helt i top. Her er både farve og skarpe sort-hvide billeder, kort med diverse signaturer, så man må fryde sig (jeg holder meget af kort), tegninger, forstørrelser af gamle stik, kort sagt, alt hvad hjertet kan begære. Prisen er selvfølgelig en meget tung bog i alle ordets betydninger. Hvad vi reelt har her, er en smukt præsenteret gennemgang af arkæologiske kilder til Aalborgs historie i middelalderen og en række studier af byens fysiske udvikling, en forskningsrapport med alle de dyder og mangler, denne genre har. Så må vi som middelalderforskere takke byrådet for at have bekostet denne flotte rapport og håbe på, at en eller flere af forfatterne vil kvittere med at skrive selve historien – den, der handler om bysamfundet i Aalborg.

Grethe Jacobsen

Gert Poulsen og Per Bo Christensen: *Aalborg fra politisk skandale mod økonomisk katastrofe fra 1680 til 1814. Aalborgs Historie 3.* Aalborg kommune 1990, 398 s. Billedredaktion: Viggo Petersen.

Per Bo Christensen og Jens Topholm: *Aalborg under stilstand og fremgang fra 1814 til 1970. Aalborgs Historie 5.* Aalborg kommune 1990, 596 s. Billedredaktion: Viggo Petersen.

Aalborg fejrede i 1992 650-året for sine ældste kendte købstadsprivilegier og har som så mange andre byer markeret jubilæet med udgivelse af en stor ny byhistorie. Disse jubilæumsværker er omgærdet af megen prestige, og der er i de fleste tilfælde ikke sparet på ret meget i den ydre fremtræden. Papiret er af fin og kraftig kvalitet, der er mange farvebilleder, og bøgerne er smukt indbundet. Dette gælder også Aalborgs nye byhistorie, der sammenlagt fylder ca. 20 cm., når de fem bind står ved siden af hinanden (vægten nærmer sig også de 20 kg.). Værket er hermed omfangsmæssigt en af de største danske byhistorier, kun overgået af Københavns og Odense bys historier.

Der er normalt knyttet betydelige offentlige tilskud til udgivelsen af disse byhistorier. Som regel betyder det også, at forfatterne er blevet rimelig betalt for det store arbejde, det er at skrive en sådan byhistorie. Således også i Aalborg, hvor det var tobaksfirmaet C. W. Obels 200 års jubilæum i 1987, der var udgangspunktet. Firmaet ønskede at udgive en bog om Aalborgs industrielle udvikling 1735–1940. Det førte til et samarbejde med Aalborg by, der i 1984 tog initiativ til at få skrevet en ny byhistorie. I samarbejdet indgik Aalborg Universitetscenter, Aalborg Historiske Museum og Lokalhistorisk Arkiv for Aalborg kommune, der stillede forfatterne med den nødvendige faglige ekspertise.

Penge og dygtige forfattere er imidlertid ikke tilstrækkeligt. Der må også tid til (det har også noget med penge at gøre!). Forudsætningen for de store sammenfattende byhistorier er nemlig grundige undersøgelser, som man ikke altid kan regne med foreligger inden for alle områder af byens historie, især ikke inden for de økonomiske og sociale forhold, som har stået i centrum for den byhistoriske forskning igennem den sidste generation. Og sådanne undersøgelser er meget tidkrævende. I Aalborg har forfatterne til byhistorien haft fire-fem år eller mere til arbejdet, og de har til dels været frikøbt i kortere eller længere perioder.

Lederen af det lokalhistoriske arkiv, Hen-

ning Bender, fik opgaven at skrive historien om *Aalborgs industrielle udvikling fra 1735 til 1940*, der udkom som byhistoriens bind 4 i 1987, mens bind 2 om *Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680* er skrevet af Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen og udkom i 1988. I 1990 udkom så de to her omtalte bind, og endelig afsluttedes værket i 1991 med bind 1 om Aalborg i middelalderen indtil 1534, skrevet af Erik Johansen og Jan Kock. Dette bind indgår samtidig i projekt Middelalderby som projektets rapport om Aalborg.

Denne noget udviklede tilblivelseshistorie for det store værk præger i høj grad det færdige resultat, der har en tendens til at falde fra hinanden i en række selvstændige dele uden den indre sammenhæng, som trods alt har præget bysamfundet og dets udvikling. Det medfører også en række gentagelser især fra bind 4 til de to her omtalte bind 3 og 5, idet man naturligvis ikke kan skildre byens udvikling i perioden ca. 1750 til 1970 uden at komme ind på den industrielle udvikling, som er bind 4's emne.

Bind 3 og 5 dækker perioden fra 1680 til 1990. Heraf har Gert Poulsen skrevet om perioden 1680–1750, der omfatter i alt ca. 150 sider, Per Bo Christensen har skrevet om tiden 1750–1890, der fylder i alt 365 sider med ca. 190 i bind 2 om tiden 1750–1814 og 175 sider i bind 5 om perioden 1814–1890, mens Jens Topholm har skrevet i alt 327 sider i bind 5 om perioden 1890–1970. De to sidstnævnte er historikere med tilknytning til lokalhistorisk arkiv, mens Gert Poulsen var historiker på universitetet. Han døde pludseligt, kort tid efter at bind 3 var udkommet.

I begge binds forord siges det, at grundstrukturen i de enkelte afsnit er ens. Der er tale om sociale-økonomiske, politisk-administrative samt åndelige-kulturelle forhold. Bag denne struktur ligger den grundopfattelse, at de økonomiske forhold og fysiske rammer er grundlaget for dagliglivet og de politiske og åndelige vilkår. Fra forfatternes side tages der imidlertid en række forbehold, som svækker dette grundlag. I begge forord siges det – ligesom undskyldende – at fremstillingen er præget af, at der er to forfattere, der ikke har vægtet hovedemnerne ens. I forordet til bind 4 erkendes det tillige, at det bevarede kildemateriale er så omfattende, »at det ikke kan lade sig gøre for den enkelte forfatter at bearbejde den samlede mængde kilder inden for de rammer, dette værk er blevet udarbejdet under.« Man skal da heller ikke have læst ret meget i bøgerne, før det står klart, at værkets grundstruktur eller den grundopfattelse, hvorudfra værket er skrevet, ikke træder lige klart frem hos alle forfattere, ligesom det mange steder netop synes at være det kildemateriale, som er

med til at belyse de økonomiske og sociale forhold, som er ubearbejdet.

Gert Poulsen starter sin gennemgang af perioden 1680–1750 med den politiske udvikling. Det gør han formodentlig for gennem nogle skandaler, som rystede Aalborg omkring 1680 og igen 30–40 år senere, at kunne præsentere det dominerende lag i byen og samtidig give læseren et vist indblik i byens økonomi. Det var store uregelmæssigheder omkring borgmester og magistrats forvaltning af byens midler, som førte til undersøgelser og også et borgmesterselv mord! Sagen har naturligvis afsat et vældigt kildemateriale, 50.000 sider fortælles det! Det bliver til ca. 20 sider i bogen og følges af endnu 15 sider om en sag fra 1728–29! Mens det således er »sagerne« der optager afsnittet om den politiske udvikling, er det udviklingen over lang sigt, der skildres i afsnittet »Befolkning, økonomi og sociale forhold 1681–1750«. Først skildres befolkningsudviklingen på grundlag af optællinger i kirkebøgerne, og herefter følger en gennemgang af økonomiske og sociale vilkår for handel og købmandsstand, for håndværkerne og for de fattige i de ca. 70 år, der er tale om. Det lykkes Gert Poulsen på ca. 80 sider at få klargjort for læseren de ændringer, der sker: Sildefiskeriet, der går tilbage; handelen med korn på Norge; de skel, der opstår inden for købmandsstanden, hvor nogle bliver jordejere i stor stil, mens andre bliver »krambodshandlere«; og håndværkerne, der bliver for mange i forhold til den tilbagegang i befolkningstallet, som kan konstateres ved midten af 1700-årene.

Gert Poulsons del afsluttes med et afsnit om den åndelige udvikling i Aalborg på i alt 25 sider, hvor trolddom får 10, ægteskab, utroskab og seksualitet 8, skolen 1(!) og pietismen 5 sider, en vægtning, som ikke umiddelbart synes rimelig.

Per Bo Christensen starter sit afsnit om tiden 1750–1814 med et afsnit om »sociale og økonomiske udviklingstræk« og herefter følger afsnit om håndværkerne, om de handlende og de fattige. Dette hovedafsnit følges af mindre afsnit om politik og magt og ånd og kultur. Skildringen af perioden 1750–1814 er væsentlig mere afbalanceret end Per Bo Christensens afsnit om perioden 1814 til 1890 i bind 5, hvor den økonomiske udvikling har en langt mindre fremtrædende placering. Håndværkets udvikling i 1800-årene behandles således på otte sider, mens prostitutionen får seks sider, og Aalborg stiftsbibliotek syv sider. Sundhed, sygdom og miljø får i alt 40 sider. Generelt må det nok siges, at Per Bo Christensens afsnit af bind 5 er det afsnit, hvor vægtningen af de enkelte emner er blevet mest skæv.

Jens Topholms skildring af perioden 1890–1970 er nok det mest vellykkede af de fire store

hovedafsnit i disse to bind. Det er meget klart og velafbalanceret i sin opbygning. En omtale af de fysiske rammer, kombineret med en gennemgang af befolkningsudviklingen, følges af et afsnit om økonomiske forhold, med overigtsmæssige gennemgange af de forskellige erhvervsgrænes udvikling (også industriens!). Herefter bevæger vi os over på det politiske plan, og der sluttes af med levevilkår, kultur og fritid.

Problemet for Jens Topholm har uden tvivl været at få skildringen af de mange sider af udviklingen over så langt et tidsrum, hvor byen for alvor vokser og ændrer sig, presset ind på de ca. 320 sider, han har haft til rådighed. Det betyder, at udsagnene mange steder bliver meget generelle, og at der slet ikke er plads til at gå ned i detaljen eller omtale enkeltssager, således som det trods alt er muligt for forfatterne til de tidligere afsnit. Alligevel lykkes det for Jens Topholm at få liv bragt ind i skildringen, især af de politiske forhold, hvor talrige citater fra aviserne viser de grundige kildestudier, som ligger bag skildringen. En anden fordel af sideantallet de tre forfattere imellem havde nok været rimelig. Især kunne Per Bo Christensens afsnit være strammet op til fordel for mere plads til skildringen af udviklingen i dette århundrede.

De tre forfattere behandler i deres afsnit en række fælles temaer. Det er ikke i alle tilfælde sket på en sådan måde, at man kan følge et tema fra afsnit til afsnit. Befolkningsudviklingen skildres i Gert Poulsons periode, hvor der ikke haves folketællinger, ved hjælp af et diagram side 52–53 med en række kurver og søjler, der viser befolkningsudviklingen år for år 1681–1750 på grundlag af kirkebøgerne. I Per Bo Christensens afsnit om tiden 1750–1814 bliver det til et søjlediagram (s. 170), der viser befolkningsvæksten i perioderne mellem folketællingerne fra 1769 og frem. Det følges af et tilsvarende diagram for perioden 1814–1890 i bind 5 side 49, og Jens Topholm tager tråden op side 199 med perioden 1890–1950. Antallet af håndværkere er det derimod ikke muligt at følge fra periode til periode, fordi der mangler præcise oplysninger herom i nogle af afsnittene, selv om det havde været muligt at fremskaffe tallene. Det samme gælder handelen og skibsfarten, hvor der i et afsnit gives tal for eksport af bestemte varer (s.79), i et andet afsnit tal for udgåede skibe og deres tonnage (s. 202) samt tal for antal skibe hjemmehørende i Aalborg (s. 198), mens perioden 1906–1950 illustreres med søjlediagram og kurver, der viser import og eksport samt omsætning over havnen (s. 270). Selvom det kan være svært at etablere sammenlignelige tal, kunne det på dette vigtige felt vel nok ved en fælles indsats være lykkedes. Her som på mange andre om-

råder, hvor det kniber med sammenhængen mellem afsnittene og vægtningen af stoffet, burde værkets redaktion have grebet ind og sørget for en bedre koordinering.

En samlet vurdering af de to bøgers disponering og af den sidemæssige vægtning af de enkelte afsnit og emner viser en meget traditionel kildemæssig tilgangsvinkel. Byens og andre myndigheders – dvs. administrationens – arkiver er de absolut vigtigste kildegrupper. Det fremgår klart, når man læser den lange fortegnelse over det anvendte kildemateriale, hvor byens arkiv eller de forskellige afdelinger heraf er helt dominerende. For bind 5 gælder dog, at en lang række arkivfunds, især foreningsarkiver, i det lokalhistoriske arkiv er udnyttet. Aviserne er som nævnt en vigtig kilde for skildringen af de politiske forhold. Herudover spiller også den trykte litteratur en vigtig rolle, mens erindringer er benyttet i begrænset omfang.

Denne kildebrug, som vel er typisk for uddannede historikere, er med til at give en skævhed i fremstillingen, der viser sig ved nogle »tynde« afsnit netop for de områder, som det er vanskeligt at belyse alene ved hjælp af administrative arkiver. Det gælder dagligliv og levevilkår, herunder boligforhold, som kun er sporadisk berørt i de to bind. En sammenligning med f.eks. Køge bys historie, der blev udgivet 1986–88, også i anledning af et købstadsjubilæum, viser de mangler Aalborgs historie har i så henseende.

For begge de to bind gælder, at de gengiver en lang række kort over Aalborg, både fra trykte og utrykte kilder, men de bruges i de fleste tilfælde som en ren illustration, uden megen sammenhæng med teksten eller uden megen forklarende tekst, der kan hjælpe læseren til en forståelse af kortet og de informationer, det giver om byens fysiske udvikling. I Gert Poulsens del mangler helt en nærmere omtale af de fysiske rammer for borgernes liv. Der bringes ganske vist et kort over Aalborg 1722, men det står ganske uformidlet. Heller ikke i Per Bo Christensens afsnit om tiden 1750–1814 er der meget at hente af den slags. Kun halvanden side (side 177-179) fortæller lidt om kvarterudvikling og byens fysiske vækst, men det sker uden at der er noget kort til rådighed. Bedre bliver det i bind 5, hvor Per Bo Christensen på ca. 25 sider gør rede for byens fysiske udvikling i 1800-årene. Her gengives to bykort, der delvis er bragt i sammenhæng med teksten. Jens Topholm har tre bykort til at illustrere byudviklingen 1890–1970, som får ca. 70 sider, men problemet er her, at Aalborg i dette århundrede bliver så stor, at det er vanskeligt at gengive hele byen på en enkelt bogside eller et opslag, samtidig med at det er muligt at se detaljerne. I en række til-

fælde er udsnit af kort brugt til at markere beliggenhed af forskellige institutioner (bl.a. bind 2 s. 268, 308, 347), men man kunne nok have ønsket sig, at der var arbejdet væsentligt mere bevidst med kortmaterialet. F.eks. kunne den røde farve, som er brugt mange steder i bøgerne, være anvendt til markering af ældre forhold på udsnit af nutidskort eller som indtegninger af nutidige forhold på ældre kort, f.eks. hvorledes jernbanen eller det store Vesterbrogennembrud blev placeret i bybilledet. Det kunne have sat de forskellige kort i relation til hinanden, og det ville have været med til at give læseren en meget klarere fornemmelse af ældre forhold, og af hvorledes byens vækst er foregået. Byen i dag er det læseren kender og kan forholde sig til, og derfor er den god at bruge som hjælp til at illustrere ældre forhold.

Bøgerne er meget flot illustrerede, og der er tale om et stort og meget varieret billedmateriale. Der er brugt gamle og nye fotografier, kort og planer, gamle stik, malerier og mange museumsgenstande. Det fornemmes klart, at billedredaktøren, Viggo Petersen, er museumsinspektør. Det giver sig bl.a. det udslag, at alle illustrationer i bind 3 – bortset fra samtidige tryk, arkivalier, planer, tegninger og stik – er gengivelser af samtidige genstande fra museer og kirker, mens der i dette afsnit kun er ni fotografier af bygninger. Det gør billedsiden i bogen meget varieret, og der er gennemgående en god sammenhæng mellem billeder og tekst. Også for bind 5 gælder, at det ikke er billederne af huse og gader som dominerer. Det er interiører, gruppebilleder og billeder af begivenheder, som præger bogen sammen med annoncer, satiriske tegninger o. lign.

Hver bog er udstyret med et kombineret person-, stednavne- og sagregister. Sammen med den detaljerede indholdsfortegnelse giver det mulighed for at finde frem til omtale af vidt forskellige sider af byens liv, hvis det er enkelte emner eller detaljer man søger oplysning om.

Den sammenhængende, store fremstilling af en bys historie er en helt speciel genre inden for historieskrivningen. Dens ydre form, dens indhold og de grundsynspunkter, som præger den, ændrer sig fra generation til generation. Den kan være skrevet af en eller flere forfattere på grundlag af grundige kildestudier, men uanset hvor mange forfattere den har, skal en række krav om sammenhæng og helhed være opfyldt. Den skal kunne læses i sammenhæng, men skal samtidig kunne fungere som opslagsværk, hvor kun et bestemt emne skal studeres. Den skal nutildags helst være rigt illustreret med et varieret billedmateriale, der er integreret i den tekstlige sammenhæng, og kort og planer over byen eller dele af den har en vigtig

funktion i forbindelse med gennemgangen af byens fysiske udvikling. Den skal give den lokale borger en sammenhængende forståelse af byens helt specielle historiske udvikling, som dog samtidig skal kunne sættes i relation til andre byers udvikling.

De to her omtalte bind af Aalborgs historie lever op til disse krav, trods de mangler, der her er påvist, trods nogle afsnits ujævnhed og trods nogen brist i sammenhængen fra afsnit til afsnit. De føjer sig smukt ind i den lange række af store, samlede byhistorier, som har set dagens lys inden for de sidste årtier. Historikerne fra universitet og lokalhistorisk arkiv har sammen med billedredaktør og grafisk tilrettelægger vist, at de kan deres håndværk, og har skabt en læseværdig fremstilling af deres bys historie i en flot ydre form.

Henrik Fangel

Roskilde bys historie – tiden indtil 1536, red. Frank A. Birkebæk m.fl. Historisk Samfund for Roskilde Amt, Roskilde Museums Forlag 1992. 429 s., 395 kr.

Roskildes historie er ikke forsømt i litteraturen, men det er alligevel hen ved et halvt århundrede siden, at Arthur Fangs tobindsværk så dagens lys. Der er gjort meget arbejde i mellemtiden, ikke mindst har arkæologien udvidet vort kendskab til byens historie meget. Roskilde var også blandt de byer, der udvalgte til behandling i det humanistiske forskningsråds *Projekt Middellalderbyen*, og selv om det planlagte bind om Roskilde ikke har materialiseret sig, har selve arbejdet med byen bragt megen ny erkendelse. Der er derfor god grund til nu at lave en ny syntese af Roskildes historie.

Det foreliggende første bind om tiden indtil reformationen er skrevet af fem forfattere: Arkæologen Tom Christensen behandler oldtiden, med særlig vægt på Lejre, hvor han selv har gravet flittigt i de senere år, historikeren Frank Birkebæk behandler Roskildes grundlæggelse og dens første århundrede som by, middelalderarkæologen Michael Andersen skriver om perioden 1080–1300, historikeren og kunsthistorikeren Anette Kruse om det fjortende århundrede, og Vivian Etting, også historiker og kunsthistoriker, tager sig af tiden 1400–1536.

Teksten er som helhed velskrevet og burde ikke volde det publikum, som bogen sigter imod, urimeligt besvær. Ikke mindst Michael Andersens afsnit er en fornøjelse at læse, medens Vivian Etting kunne have ofret lidt mere omhu på sproget. Hun har bl.a. problemer med de præpositioner, der styrer akkusativ (s. 343:

... straffen for de [*recte* dem], der havde eksekveret ...). At skrive sådan er da vistnok ikke godt dansk, endnu.

Roskilde var i middelalderen først og fremmest gejstlighedens by. Domkirken og de andre kirkelige institutioner spiller derfor uundgåelig en stor rolle i fremstillingen. Somme tider kan man under læsningen næsten glemme, at der også var andre indbyggere i byen, men disse andre har naturligvis ikke nær så flittigt som de gejstlige efterladt sig kilde materiale, hverken skriftligt eller arkæologisk, så det kan man ikke laste forfatterne. Det kan nok heller ikke undgås, at et afsnit som det om det fjortende århundrede mere får karakter af samfundsbeskrivelse end af fremstilling af en historisk udvikling.

Alle afsnit inddrager al den nyeste viden om Roskildes historie og giver således læseren en helt ajourført fremstilling. Egentlige nytolkninger, eller forsøg herpå, har den nye viden dog kun medført i Frank Birkebæks afsnit. Han har problemerne omkring byens grundlæggelse og Harald Blåtands og Svend Tveskægs kirkebyggerier og gravlæggelser at tumle med og prøver at eksportere Svend Tveskæg til Lund. Spørgsmålet er vel, om man skal gøre sig så megen ulejlighed for Adam af Bremens skyld. Hans historie om, at Harald efter sin død i Jumne blev begravet i Roskilde, er i virkeligheden ganske usandsynlig. Hvordan skal Svend Tveskæg, der jo må have været herre i Roskilde, egentlig have fået Haralds lig udleveret til begravelse i Danmark? – og har han haft nogen interesse i det? – Svend Estridsen havde, som Axel Bolvig i en endnu nyere bog (*Kirkekunstens storhedstid*, Gyldendal 1992) er inde på, en interesse i at påstå, at Harald lå begravet i Roskilde. Birkebæk foreslår modsat, at når man forsøgte at gøre Harald til helgen, var det, fordi han havde grundlagt kirken i Roskilde, men han eroderer dette argument for Haralds rolle i Roskilde ved straks efter at betvivle, at der overhovedet gjordes noget forsøg på at sanctificere Harald.

Det er vel mere troværdigt, at Svend selv kunne ligge begravet i Roskilde, men historien i *Encomium Emmæ Reginæ* om, hvorledes han først begravedes i England og derefter bragtes til Danmark og begravedes i en trefoldighedskirke, er heller ikke meget overbevisende. Den bør ikke give anledning til store kildekritiske krumspring eller frustration hos arkæologerne, der hverken kan finde Haralds eller Svends kirke.

Knud den Stores forhold til Roskilde er spændende, og Birkebæk har en spændende tolkning af det. Han opfatter Roskilde som centrum for en antiengelsk reaktion mod Knud. Desværre må kilderne vrides og strækkes meget for at bringes til at støtte denne ud-

lægning. Birkebæk blander først begivenhederne i 1014–15, da Knud var hjemme i Danmark for at samle støtte til sin erobring af England, og hvor han ifølge *Encomium Emmae* skal være blevet afvist i sit krav på magten i Danmark af sin broder Harald, sammen med begivenhederne i 1019–20, da Knud formentlig var hjemme i Danmark for at overtage magten efter Haralds død. Fra dette andet besøg stammer det brev, som Knud skrev til sine engelske undersåtter, ikke fra det første. Det fortæller os intet om forholdet mellem Knud og Harald, men nok noget om Knuds frygt for at der skulle blive iværksat nye vikingetogter mod England fra Danmark, som senest C.A. Christensen har påpeget.

Også de mønter, der blev slået i Roskilde, udlægger Birkebæk som et vidnesbyrd om en dansk reaktion mod Knud og den engelske indflydelse. Nu var denne type ikke begrænset til Roskilde; samme mønttype sloges i Lund, som netop skal have udgjort Knuds modvægt mod Roskilde, og andre danske møntsteder. Som forskningssituationen er, må det være meget betænkeligt at bruge Knuds mønter som udgangspunkt for noget. Så sent som i 1988 slog Brita Malmer fast, at udforskningen af dem kun lige er begyndt, og mere specifikt betegnes teorien om de »særdanske« mønters værdi som kilder til den politiske situation som urimelig i den seneste fremstilling af Danmarks historie i vikingetiden, Peter Sawyers bind i Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie (s. 317–18).

Enkelte detaljer giver anledning til bemærkninger. S. 102 afbildes angivelig en Svend Tveskæg-mønt. Faktisk afbildes aversen af to mønter, ingen revers. Da der kun kendes ét aversstempel, men flere reversstempler, er det helt umotiveret – og sikkert kun en fejl. På s. 298 afbildes Gyncelin Gynekesens segl med to korslagte fuglekløer. De betegnes som ørnekløer, men da Gynekeslægten som væbnere optrådte som Mule af *Falkendal*, mon kløerne så ikke snarere er ment som falkekløer?

På s. 349 optræder en bemærkelsesværdig oplysning. Vivian Etting refererer fra skomagersvendenes lavsskrå, at straffen for at give en lavsbroder en lussing eller gøre ham til horkarl var en halv tønde øl og en mark voks. Det er dog bemærkelsesværdig forskellige forseelser at behandle i samme paragraf! – Og hvordan bærer en skomagersvend sig egentlig ad med at gøre en anden til horkarl? – Til hanrej, måske, selv om svendene da vistnok almindeligvis var ugifte, men til horkarl? – Et opslag i lavsskråen overflødiggør alle spekulationer: *Hoo som kynhesther syn gilbrodher eller hordragher, bøde...* At »hordraghe« betyder at trække i håret – og det er nok ligesom en kind-

hest forekommet i mange klammerier. Andre gildeskråer fastsætter også straf for det, jvf. Nyrop, *Danmarks Gilde- og Lavsskråer fra Middelalderen*, II:589.

Hverken de anførte kritiske bemærkninger eller de spørgsmålstegn, som Frank Birkebæks teser rejser, hindrer, at Roskilde hermed har fået første halvdel af en spændende og meget læseværdig ny byhistorie. Den er tilmed illustreret med et stort antal fotos, både i sort-hvid og i farver, og forsynet med små indskud af specialister, for eksempel om geologi eller om heraldik, og med et udmærket register og en bogliste. Den vil både nære og tilfredsstillende interessere for Roskilde bys historie, og man kan kun glæde sig til næste bind.

Niels Lund

Kalundborgs historie, bd. 4. Tore Nyberg og Thomas Riis (red.). Kalundborg kommune 1992. 517 s., 250 kr.

Denne bog danner afslutningen på Kalundborg byhistorie – et projekt, som har strakt sig over ca. 15 år, og som hidtil har resulteret i et bind om byens historie indtil 1830, et bind om perioden 1830 – 1980 og en bygningsregistrant (udkommet hhv. 1985, 1987 og 1983). Bind 4 har nærmest karakter af en opsamlingsrunde, idet bogen indeholder både specialartikler om særlige bygninger og institutioner (navnlig de gejstlige) og bilag og noter til bind 1 og 2 samt diverse registre.

Specialartiklerne er meget forskellige m.h.t. målgruppe og skrivestil, men gennemgående hævder de sig fint. Ikke mindst Hugo Johannsens og Marie-Louise Jørgensens bidrag har appel langt uden for lokalhistoriske kredse. Johannsens 50 sider lange afhandling om Vor Frue kirke (kirken med de fem tårne) er præget af mange forskningsdiskussioner og af en meget selvstændig stillingtagen til de gængse opfattelser. F.eks. anfægter han Mogens Clemmensens datering (ca. 1170); han mener, at forskellige stiltræk snarere peger hen imod begyndelsen af 1200-tallet, og sandsynligheden taler da for, at kirken er bygget efter Esbern Snares død i 1204 som et minde over byens grundlægger. Johannsen tager også afstand fra Vilhelm Lorenzens teori om, at Vor Frue er inspireret af Apostelkirken i Konstantinopel – en teori, som bl.a. Thomas Riis tilslutter sig i bind 1 – og han har ikke meget mere sympati for Mogens Bencards teori om, at russiske stavkirker danner forbillede. I denne forbindelse gør Johannsen opmærksom på, at der med den moderne arkitekturvidenskabs systematiske registrering af data om alverdens kir-

ker er skabt et overblik, som middelalderens kirkebyggere aldrig har været i besiddelse af, og at dette indebærer en stor risiko for at etablere fejlagtige sammenhænge. Ligeledes angriber han den mere eller mindre udtalte forestilling om passiv tilegnelse fra bygherrens eller bygmesterens side. Denne holdning, der sidestiller middelalderens bygherrer med 1800-tallets historicisme, fratager dem selvstændig skabende kraft og dybere hensigt med værket, pointerer han. Johannsens egen tolkning, der sætter den religiøse symbolik i centrum, indrager imidlertid også en række hjemlige og udenlandske inspirationskilder og paralleller. Først og fremmest ser Johansen Vor Frue som et symbol på det himmelske Jerusalem – den evige salighed, som gudstjenesten giver en forsmag på. Han bemærker, at kirkens grundplan svarer til et krucifiks, og han vover endda den dristige påstand, at de fire korsarmskapeller repræsenterer evangelisternes frelsebringende budskab, der når ud til alle verdenshjørner. Tilsvarende må kirkens fæstningsagtige præg ikke tages bogstaveligt som nogle forskere har gjort – men derimod opfattes som et symbol på himmelborgen.

Ved kommunesammenlægningen i 1970 er antallet af kirker i Kalundborg kommune blevet forøget med fem. I stedet for at gennemgå disse kirker én for én har Johansen valgt at disponere stoffet tematisk og kronologisk, og han har samtidig bestræbt sig på at give en bred beskrivelse af den middelalderlige landsbykirkes skiftende funktion og brug. De pågældende kirker er ret forskellige og har hver især meget spændende stiltræk, og Johansen har da også benyttet lejligheden til at fremlægge en del nyere resultater vedrørende udforskningen af dansk kirkearkitektur. Noget af det mest interessante er redegørelsen for våbenhusenes mangeartede anvendelsesmuligheder og omtalen af forskellige typer af gavlblændinger. Johannsens mener, at blændingskompositioner vil kunne bruges som ledetråd ved datering i langt højere grad, end det hidtil har været tilfældet.

Mens den inventarfattige Vor Frue kirke ikke har givet Marie-Louise Jørgensen de store udfordringer, folder hun sig rigtig ud i artiklen om landsbykirkernes interiør. Artiklen, der indeholder talrige paralleller til andre nordiske kirker, giver et fint indblik i middelalderkirkens liturgi, takket være de mange beskrivelser af, hvordan de overleverede genstande blev anvendt. I omtalen af 1500-tallet lægges der vægt på, at reformationen ikke betød så kraftigt et skel, som man tidligere har troet. For en stor del af det inventar, der var anskaffet i katolicismens sidste år, forblev i kirkerne, og endnu i 1570'erne påtalte bi-

spærne forekomsten af helgenfigurer i mange kirker. Hvad den nyere tid angår, gør Jørgensen en del ud af kulturspredningen i 1800-tallet. Emnet belyses bl.a. gennem en billedserie om Raklev prædikestol, hvor et maleri af Matthæus fra 1613 gennemgik en kraftig modernisering under indtryk af Thorvaldsens statuer i Københavns domkirke.

Også nedlagte gejstlige institutioner får en grundig behandling i dette bind. Sct. Olai kirke i den østlige udkant af Kalundborg bliver således beskrevet af både Tore Nyberg og Hugo Johannsen, og Nyberg giver i den anledning en god oversigt over de forskellige faser af Olav-dyrkelsen i Norden.

Herefter følger Jørgen Nybo Rasmussens artikel om franciskanerklostret og det liv, der udspandt sig her. Vi får bl.a. en skildring af ordenens to hovedretninger og deres forhold til fattigdomsidealet. I de sidste årtier af 1400-tallet vandt den strenge retning, observansen, stigende indpas i Danmark, men i Kalundborg holdt man – som et af de sidste steder i landet – fast ved konventualismen helt frem til 1518. Denne retning tillod i praksis klostret at besidde fast ejendom og at drive handel. Nybo Rasmussen fortæller også om magthavernes hårde fremfærd over for franciskanerne i årene omkring 1530, herunder lensmand Mogens Gøyes fordrivelse af munkene i 1532 – en udvisning, der fandt sted, uden at byens befolkning foretog sig noget til støtte for parterne. Man er derimod ikke i tvivl om, hvem der har forfatterens sympati. Reformationen betød dog ikke et nederlag for klostrets forstander. Tværtimod blev han sidenhen udnævnt til byens første lutherske præst. Vi får et langt portæt af den fascinerende overløber, der udgør endnu et eksempel på, at reformationen ikke blev så skelsættende endda.

Mens Nybo Rasmussen interesserer sig mest for det åndelige liv, holder Jørgen Ganshorn sig til det fysiske i sit bidrag om byens befæstning. Som den eneste by i Danmark havde Kalundborg i middelalderen hele to borge, og den var desuden udstyret med en bymur af teglsten. Vestborgen og en del af voldanlægget har gennemgået en arkæologisk undersøgelse i midten af 1980'erne, og resultaterne fremlægges her. Der er dog ingen revolutionerende nyheder. Konklusionen er, at den velbefæstede vestborg sandsynligvis er grundlagt omkring 1200, dvs. nogenlunde samtidig med byen, og at den gik af brug omkring 1500. Voldene er blevet forbedret flere gange i løbet af høj- og senmiddelalderen, men en præcis datering er umulig. Hvornår den store østborg (slottet) er blevet til, er uvist; det kan være sket lige fra 1200 til midten af 1300-tallet – Ganshorn er mest stemt for en placering i slut-

ningen af 1200-tallet. Imidlertid viser årrings-datering af tømmer, at der blev arbejdet på byens befæstning i Valdemar Atterdags tid, og Ganshorn antager, at borgens vigtigste tårne, deriblandt Folen, er opført i hans regeringstid.

Dermed bygges der bro til Thelma Jexlevs kapitel om Kalundborg som administrationscentrum. Dette afsnit er først og fremmest en beskrivelse af slottets beboere, lensmændene, frem til 1660'erne, hvor slottet blev nedrevet og lensmandsembederne nedlagt. Det attraktive len tiltrak mange »tunge drenge«, selv om der »bare« var tale om et regnskabslen. Jexlev fortæller, hvordan lensmændene boede og hvilke beføjelser, de havde – og navnlig giver hun en ret omfattende redegørelse for krongodssets omfang (lensmændenes primære civile opgave var at forvalte krongods). Det er hendes indtryk, at lensmændenes tilstedeværelse var et stort plus for byen, bl.a. fordi den stabile og fornuftige administration befordrede øget kommunikation mellem by og land.

Jexlevs bidrag rummer tillige et stykke arkivhistorie. Dette hænger sammen med Kalundborgs centrale placering i riget og deraf følgende store betydning som møde- og administrationsby i 1300 – 1400-årene. Allerede under Valdemar Atterdag var byen vært for adskillige møder af Danehof og Retterting. Og da dronning Margrethe opholdt sig meget i byen, besluttede hun at indrette Folen til sit arkiv. Under Erik af Pommern blev rigets centrale finansstyrelse også flyttet hertil. Siden gik det ned ad bakke for Kalundborg, men endnu i Christian I's og kong Hans' regeringstid blev der afholdt vigtige møder i byen. Og arkivet, der forlængst havde antaget karakter af arkivdepot, fik lov at ligge i Folen indtil 1582.

Man kan diskutere rimeligheden af at bringe de omtalte specialartikler i et bind for sig. I nogle tilfælde – især artiklerne om kirkerne, hvis historie strækker sig fra middelalder til nutid – kan det have sin rimelighed, men Nybo Rasmussens, Ganshorns og Jexlevs artikler ville have været bedre tjent ved at være anbragt i bind 1, så de lettere kunne læses i sammenhæng med Thomas Riis' og Jørgen H. Andersens generelle fremstilling af tiden op til omkring 1700. Lige så oplagt hører artiklerne om radiostationen, museet og det lokalhistoriske arkiv (tre artikler, der tilsammen kun fylder 12 sider og derfor ikke er beskrevet nærmere her) hjemme i bindet om den nyeste historie.

En tilsvarende, men langt alvorligere, kritik gælder bilagene og noterne til artiklerne i bind 1 og 2. Ved at udgive dem separat er man kommet i den situation, at læserne af de to første bind har måttet vente 5 – 7 år på at se forfatterens henvisninger.

Yderligere skal det bemærkes, at der ikke er

henvisninger fra bilagene til de steder i bind 1 og 2, hvor de bliver benyttet, og at henvisningerne fra bind 1 til bilagene ikke altid er helt korrekte.

Der er ellers mange interessante bilag iblandt. Navnlig bemærker man nogle usædvanligt fyldige oversigter over byens og egnens administratorer lige fra middelalderen til i dag, herunder den komplette fortegnelse over medlemmer af kommunale råd i købstaden og de nu indlemmede sognekommuner siden 1839/1842. Vi får ikke blot navnene, men også erhverv og medlemsår for hver enkelt kommunalpolitiker.

Bilagene rummer også mangt og meget til belysning af Kalundborgs handel og søfart. Og naturligt nok, for byen har været usædvanlig veldisponeret for søfart, takket være en god og beskyttet havn og en beliggenhed tæt ved en vigtig sejlroute. Købmand Christoffer Faaborgs privatarkiv, der analyseres af Jørgen H. Andersen, kaster et fint lys over byens fjernhandel i 1560'erne og 70'erne. Det fremgår, at Faaborg tjente store penge på sine årlige sejlads til Nederlandene, og at hans skibe besejlede mange andre havnebyer ved Nordsøen og Østersøen. To hundrede år senere var billedet ganske anderledes. John Stampe Christensen har ud fra skibbroregnskaberne fremstillet tabeller over byens søfart i seks udvalgte år mellem 1720 og 1770. De viser, at hvis man ser bort fra Lübeck, havde byen praktisk taget ikke nogen søfartsforbindelse til havnebyer uden for Danmark, Norge og hertugdømmerne. Og søfarten blev i stort omfang varetaget af udenbys folk, især samsinger. Jo, Kalundborg var sandelig kommet til at dele skæbne med mange mindre privilegerede søkøbstæder.

Byens økonomiske liv bliver ligeledes belyst gennem afskrifter af skifter og ekstrakter fra skattemandtal – deriblandt et regnskab fra 1550'erne, der også bliver udnyttet til en statistik vedrørende navneskik. Mere bemærkelsesværdig er dog Finn Kiil Nielsens og Inger-Margrethe Perssons tabeller over hver enkelt husstands formue, gæld og skattebetaling i årene omkring 1800. Materialet er tilvejebragt gennem minutøse studier af folketællingen (der i øvrigt gengives som et bilag for sig), brandtaksationen og en række forskellige skattemandtal. Tallene danner – sammen med oplysninger om antallet af tyende – grundlag for en social lagdeling af byens indbyggere. Dette er helt klart et af de mest seriøse forsøg, der hidtil er gjort, på stratifikation af en dansk købstadsbefolkning.

Bilagene til bind 2 fylder ikke meget, men er ikke mindre værdifulde. De omfatter bl.a. styrelsesvedtægten for Kalundborg kommune 1869, reglementer for fattigvæsenet og syge-

huset samt oversigter over bestyrelsesmedlemmer og direktører i byens aktieselskaber 1919 – 1929.

Som det fremgår, er Kalundborgs byhistorie et værk, der lægger megen vægt på navnestofet, og der er da også brugt hele 59 sider til personregister. Der er endvidere et sag- og stedregister, og, som noget usædvanligt for en byhistorie, et særligt register over de omtalte skibe – med angivelse af byggeår og skibstype.

Det er også prisværdigt, at værket er forsynet med et engelsksproget resumé; det skorter ellers på sammenfatninger i danske byhistorier. Resuméet har en fornuftig tematisk opbygning, men man kunne have ønsket en lidt bredere perspektivering af byens historie.

Om værket som helhed må det siges, at det placerer sig nydeligt i den samling af store byhistorier, der udkommer i disse år. Således indeholder det mange detailundersøgelser, der vil kunne danne referenceramme og sammenligningsgrundlag for kommende lokalundersøgelser og specialstudier. Spørgsmålet er nu, om tiden ikke er inde til at få skabt et egentligt samleværk om dansk købstadshistorie, hvor de mange udmærkede resultater fra denne og andre byhistorier kan blive kombineret. I et sådant værk må de gensidige relationer mellem købstæderne og mellem by og land gerne få en fremtrædende placering. Som i så mange andre byhistorier optræder disse emner kun glimtvis i Kalundborgs Historie.

Jørgen Mikkelsen

Øvrige anmeldelser

Jens Fleischer: *Politikens håndbog i lokalhistorie*. 1991. 215 s., 229 kr.

»Denne bog er især skrevet for dem, der har lyst til at arbejde med lokalhistorien på egen hånd«, hedder det i Jens Fleischers forord, og i fortsættelse heraf skitseres tre hovedformål med bogen: Man skal lære spillereglerne (dvs. de videnskabelige metoder) at kende og blive fortrolig med den debat, der har været ført om dem. Man skal forstå betydningen af ordet kilde og have kendskab til, hvordan der arbejdes kritisk med kilder, og endelig skal bogen forklare, »hvordan man kombinerer lokale bevidenheder, kulturhistorie og personer til en stærk helhed«.

Med andre ord har Jens Fleischer villet skrive en bog, der skulle være et godt udgangspunkt, hvadenten man ville planlægge en udstilling, skrive en artikel, arbejde med et egns spil, et foredrag eller noget helt femte. Han har derfor – ifølge sit forord – bygget kapitlerne op efter nogle tænkte »situationer«, som

lokalhistorisk interesserede kan komme ud for, men det må desværre konstateres, at bogen ikke er ordnet konsekvent efter dette ellers udmærkede princip.

Bogen er inddelt i 10 hovedkapitler, som hver for sig er underopdelt i mindre afsnit, og bogen afsluttes med en sporadisk adresseliste, billedfortegnelse og register.

Håndbogens inddeling forekommer ikke umiddelbart indlysende: Kapitlet *Det første arkivbesøg* (s. 49–76) indeholder således ikke blot omtale af lokalarkiverne, men f.eks. også af Det kgl. Biblioteks småtryksamling, og kapitlet *Hvordan jeg kommer i gang* (s. 33–47) synes i det hele taget at være et af de værste m.h.t. blandingsgods. Her får man først præsenteret forskellige veje at følge (at følge kurser, at blive medlem af en forening, at skrive selv eller at gå på biblioteket). Dernæst går forfatteren i dybden med spørgsmålet om biblioteksbesøg, hvad der fører ham ud i forskellige retninger: Hvordan er bibliotekets bøger placeret på hylderne, og hvordan finder man rundt? Hvordan skræller man en bog for praktiske oplysninger? Hvad finder man i traditionel lokalhistorisk litteratur (lokalarkivernes årsskrifter glimrer ved deres fravær her, selv om de utvivlsomt er en vigtig spore for den lokalhistoriske interesse)? Hvad er der skrevet om arbejderbevægelsens lokalhistorie? Og der sluttes med rene studietekniske anvisninger om, hvordan man tager noter, laver referater af det læste og holder de indsamlede oplysninger ordnet, f.eks. ved hjælp af en pc.

Den dispositions-mæssige svaghed fremgår f.eks. også af, at man (som nævnt) side 49 finder et kapitel med titlen *Det første arkivbesøg*, men at man tillige side 129 finder et underafsnit om det første besøg på et af de statslige arkiver.

Alt dette skal selvfølgelig ikke skjule, at bogen indeholder mange præcise oplysninger og mange udmærkede betragtninger. Der er talrige gode eksempler på både dette og hint, men undertiden mærker man, at forfatteren ikke har haft en klar forestilling om, hvilket niveau han ville ramme med bogen. Et par absolutte yderpunkter i denne henseende må det vist være, at bogen dels giver anvisning på, hvordan man tager noter, når man læser en tekst, dels anfører en række »standardvendinger, som garvede historikere ofte benytter«, og endelig oplyser, hvorledes man opnår at få del i de årlige bibliotekspenge!

Forfatteren har en svaghed for eksempler og illustrationer, og der er da også mange både gode og velvalgte billeder i teksten. Et sted er det dog gået galt: På side 73 bringes som illustration til et afsnit om mål og vægt en annonce fra Berlingske Tidende om en auktion i 1855 over jordbruger Hans Madsens sted på

Ledøje Mark. Forfatteren vil her forklare udtrykket »Glsskat« [gammelskat], men har desværre læst det som »Ølskat« (selv om de trykte gotiske bogstaver findes i bogen side 64) og kommer derfor med noget af en bortforklaring: »En egentlig ølskat blev først indført ved lov 1891, så denne betegnelse på en afgift er lidt forud for sin tid«. Unægtelig!

Bogens lay-out virker noget uroligt, men der er i de enkelte afsnit indføjet klart afgrænsede og som oftest centrale litteratur- og kildehenvisninger. Det kan dog undre, at den årlige biblioteksvejviser ikke nævnes på linie med arkivvejviseren.

Endelig kunne korrekturlæsningen have været bedre – side 59, 67 og 87 mangler der således at blive indsat sidetal (der først har kunnet indsættes, da den ombrudte korrektur forelå), og på side 137 oplyses det statslige arkivvæsens absolutte besøgstal i 1990 under den vildledende overskrift *Tilvækst i besøg i 1990*.

Set under ét er Jens Fleischers bog for ujævn i fremstillingen til, at den kan anbefales lokalhistorisk interesserede. Den lever desværre ikke op til de krav til overskuelighed og soliditet, man bør kunne forvente af en håndbog, og heller ikke til de forventninger, man umiddelbart har til en af Politikens håndbøger.

Jørgen Thomsen

The North Sea. Twelve Essays on Social History of Maritime Labour. Udg. af Lewis Fischer m.fl. Stavanger Maritime Museum 1992, 216 s., 150 nkr.

Denne bog indeholder tolv indlæg fra en konference i 1989 om de sociale aspekter af den maritime arbejdskrafts historie i Nordsøregionen. Til alle indlæg er fortjenstfuldt føjet et par siders perspektiverende kommentarer fra andre konferencedeltagere. Man kommer vidt omkring kronologisk, geografisk og tematisk.

De tre udmærkede danske indlæg er af *Poul Holm* (om den skandinaviske fiskerdominerede model og den britiske rederdominerede model for moderniseringen af fiskeriet), *Torben A. Vestergaard* (en antropologisk undersøgelse af danske fiskeres erhvervsidentitet og flytninger) samt *Jóan Pauli Joensen* (om det færøske samfund og håndlinefiskeriet).

Selv om det for nogle af forfatterne kniber med at give resultaterne nordsøperspektiv, er indlæggenes mangeartethed i sig selv inspirerende. Tilsvarende bind fra de senere toårige konferencer skal være velkomne.

Erik Gobel

J. L. Østergaard Christensen og Peter Korsgaard: *Strejfflys. Fra Holbæk Museum og Holbæk Arkiv.* Holbæk 1992.

I foråret 1992 fik museum og lokalarkiv i Holbæk et ret usædvanligt tilbud fra Holbæk Amts Trykkeri, som stod foran sit 50 års jubilæum i oktober. Det ville gerne fejre det halve århundrede med et festskrift, og trykkeriet overlod de to institutioner at udarbejde det, i stedet for at få lavet en traditionel firmahistorie.

Resultatet er blevet en fornem reklame for trykkeriets tekniske formåen, og for de to institutioners hurtighed og faglige kunnen. I 14 kapitler præsenterer museet og arkivet hvad der findes i deres samlinger.

Hvor det har været muligt, er både museets og arkivets materiale udnyttet, så genstande, fotografier og skriftlige kilder er anvendt. Hvor der har været anledning til at bringe flotte billeder og gode historier, har man gjort det, men samtidig har man også haft et ønske om at give læseren en fornemmelse af byens historie.

De to forfattere, museumsleder og arkivleder, er forståeligt nok gået efter perlerne i deres samlinger. På den måde får man et broget billede af, hvad der findes af broderier, kakler, billedskærerarbejder, guldsmedearbejde, fugleskydningsskiver, og hvad der foreligger af skriftligt og fotografisk materiale om det. Der er også blevet tid og råd til at tage ganske spændende nye luftfotos, så der er mulighed for at sammenligne med luftfotos fra Holbæk fra 1933.

Op med den korte tidsfrist, de havde, er det uundgåeligt at forfatterne er dykket ned i, hvad der har været på lager af færdige og halv-færdige manuskripter. En anke er, at der ikke findes ret meget fra nyeste tid. Forfatterne har pænt holdt sig langt tilbage i tiden og bevægede sig kun op i dette århundrede, da de gik i luften efter billeder. Men bogen er, hvad den giver sig ud for: Strejfflys over Holbæks historie, og ikke, hvad den altså heller ikke prætenderer, nogen byhistorie.

Inden for denne ramme er det en velopløst, godt fortalt og fornemt udstyret bog, og museet og arkivet i Holbæk kan være meget tilfredse med dette »jubilæumsskrift«.

Carl Erik Andresen

Karsten Kjer Michaelsen: *Bræt og Brik i jernalderen*. Wormianum 1992. 64 s., 128 kr.

Bogen er en lettilgængelig og velskrevet redegørelse for de forskellige spil, der kendes fra Norden i jernalderen. Forfatteren tager sit udgangspunkt i spil i oldtidens Ur og Ægypten. Han viser deres placering i antikkens Grækenland og Rom ud fra fund og omtale i datidens litteratur, og følger spillenes vej gennem det af romerne besatte Germanien til det frie Germanien og Norden i jernalderen, som er bogens egentlige tema. Spillene følges dog helt til dørs med en kortfattet, men måske nok lidt tilfældig redegørelse for enkelte fund fra vikingetid og middelalder og med en omtale af skakspil.

Der er ikke meget nyt i bogen, men det er spændende at få stoffet fremlagt så overskueligt og indbydende.

De mange fine illustrationer appellerer i høj grad til læserens »gør-det-selv« instinkter, så hvor er det synd, at f.eks. museumsfotografierne af brætter og brikker ikke har angivelser af størrelsesforholdet. På tilsvarende måde kunne fotografiet af de fire forskellige »astragalsider« godt have haft værdi angivet – når den nu kendes – så spillet havde været lige til at gå i lag med.

Bogen slutter med en rekonstruktion af vikingernes Hnefatafl (der sælges gennem SKALK). Det er bemærkelsesværdigt, så klart reglerne forklares – det er nemlig slet ikke let – og spillet er morsomt. Men i betragtning af, hvor mange fund, der antyder brug af terning i dette spil, ville det have været morsomt, hvis det for en gangs skyld var søgt rekonstrueret med terningkast. Uden terning er det flere gange blevet rekonstrueret.

Bodil Poulsen

L.E. Fauverholdt-Jensen: *Mark Guld – Mark Jord – Leding – Jorddeling i Danmark 1200–1340*. Aalborg Universitetsforlag, Aalborg 1992. 150 s., 154 kr.

Det må først siges, at denne bog er meget vanskelig at læse. Hvis man ikke har et meget intimt kendskab til forfatterens tidligere arbejder og en særdeles god hukommelse, kan man simpelthen ikke følge med – hverken i forfatterens terminologi, i de mange forkortelser eller overhovedet i den meget omfattende og detaljerede argumentation. Det er meget at forlange af læseren. Forfatterens andre arbejder er: *Danske Kornmål i 1600-tallet* (Kornskæpper og korntønder før 1683 med tilbageblik til middelalderen), og: *Mark Sølv – Mark korn –*

Mark Penninge – Mønt, Mål og Vægt i Danmark 1000–1340.

Bogens hovedtitel er: Mark Guld. Det er noget misvisende, for først og fremmest handler den om ledingsorganisationen eller rettere sagt det billede, som forfatteren har dannet sig af den. Han mener, at denne organisation var overordnet alt og dannede grundlag for al skatteopkrævning. Således skulle både den vestdanske guldvurderings og den sjællandske skyldvurderings enheder være underenheder i ledingsorganisationen. Det er en nogenlunde antagelse, for ledingsapparatet er utvivlsomt meget ældre end de to vurderingssystemer. Da disse i slutningen af 1100-tallet blev indført, må meningen velsagtens også have været at gennemføre en reform og fornyelse i forhold til det gamle sytem. Sture Bolin mente med megen grund også at kunne fastslå, at den gamle ledingsorganisation o. 1200 var ved at blive forældet. At organisationens skipen, som forfatteren mener, skulle være den egentlige skatteenhed, støttes ikke af nogen kilder, tværtimod. F.eks. Hallandslisten i Valdemars Jordebog taler direkte imod det. Det er på den anden side rigtigt, at ledingsskatten fra Jyske Lovs tid opkrævedes af guldvurderingens og måske også skyldvurderingens enheder. Men det betyder langtfra, at de gamle ledingsopdelinger og de to vurderingssystemer fra starten har været dele af et samordnet målesystem.

Fauerholdt-Jensens arbejde er fuldt af trinvis argumentation. Så mange, at det er praktisk umuligt at diskutere dem i en anmeldelse. Mange burde kommenteres, f.eks. alt, hvad der bygges på den antagelse, at Valdemars Jordebogs hovedstykket uspecificerede ydelser er ledingsskat. Det er der simpelthen intetsomhelst belæg for. Men man må holde sig til det vigtigste, nemlig forfatterens forhold til kilderne. Han benytter sig ganske særligt af fire grupper af oplysninger: Valdemars Jordebogs hovedstykke, ledingskapitlerne i landskabslovene, især Jyske Lov, dertil den såkaldte Rigsregisterekstrakt (bedre kaldet Klaus Bildes Rulle) og endelig Arent Berntsens liste over gamle jorddelingsenheder. Både Valdemars Jordebog og landskabslovene er vigtige kilder; men dette er ikke tilfældet med Klaus Bildes Rulle, der mest virker som en ren, sen konstruktion. Allerede Erslev afviste kilden, som han i øvrigt selv havde fremdraget. Det hører læseren intet om. I det hele taget er der ikke megen kildekritik at finde i bogen. Og når det gælder Arent Berntsens liste, så er den tydeligvis sammenskrevet af forskellige landsdeles lovhåndskrifers lister over jorddelingsenheder og velsagtens Jyske Lovs ledingskapitler. De enheder, som syntes at have haft samme funktion eller størrelse, er

uden videre blevet identificeret med hinanden, skønt de brugtes i forskellige landsdele. Sammenstykningsen er muligvis foretaget på Arent Berntsens tid så sent som o. 1650, uden særlig indsigt eller kompetence. Det er en ubrugelig, helt sekundær kilde. Men Fauherholdt-Jensen har meget brug for denne kilde, fordi den som den eneste lader forstå, at de to jordvurderingssystemers og også ledingsorganisationens enheder var umiddelbart sammenmålige. Det holder imidlertid ikke.

Forfatteren benytter naturligvis også andre kilder. Men i mange tilfælde kun i en meget sparsom grad. Det gælder f.eks. Århusbogen fra 1313, der er en yderst vigtig kilde til både guldvurderingens og skyldvurderingens historie. Valdemars Jordebog udnyttes heller ikke efter fortjeneste. Der er jo andre lister end det temmelig rodede og uforståelige hovedstykke. Hallandslisten med dens meget vigtige tal for skipen, havner, skovbyer, afgifter samt mandtal. Og der er Falsterlisten. Denne opgørelse over en hel landsdels jorddelingsenheder afvises i det store og hele som utypisk, hvor forfatteren så end har denne indsigt fra, for listen er enestående. Den sjællandske skyldvurdering er også utilstrækkelig undersøgt. Endelig mangler kommentarer til Erik Menveds reform 1304, hvor en ny såkaldt koggeleding blev indført. Forfatteren sætter blot helt vilkårligt året 1340 som tidspunktet for store forandringer.

Fauerholdt-Jensen søger at påvise, at ledingsorganisationen var ens overalt i Danmark. Hvad man så skulle med forskellige jorddelingssystemer i Vestdanmark, på Sjælland og i Skånelandene, står uafklaret. Når alt kommer til alt, modsiger forfatteren også sig selv, for han postulerer selv store variationer med hensyn til opbygning og afgiftsniveau fra område til område og imellem forskellige tidsperioder. Således har han faktisk et helt særligt system for Nord- og Vestjylland, med et afgiftsniveau dobbelt så højt som i Østjylland. Kun guldvurderingens enheder er fælles. Og havner er der ifølge forfatteren mange typer af – styreshavner, skyttehavner, rytterhavner, reformhavner samt de almindelige. Kilderne vil imidlertid kun vedkende sig, at der var en styreshavne ud over de almindelige i et skipen. Fauherholdt-Jensen opererer alligevel med såkaldte kommandohavner, der defineres anderledes end de almindelige, for at kunne harmonisere forskellige loves udsagn om, at et lovmæssigt skipen skulle være dels 40, dels 42 havner. På den måde kan man jo altid få sin vilje.

Som konklusion må det siges, at forfatterens store og energiske arbejde må betragtes som en ren hypotetisk konstruktion, der ikke kan

hente nogen bekræftelse i kilderne, når det gælder alle vigtige elementer.

Torben J. Grunddal

Sengotik 1500–1536. Danske kalkmalerier. Nationalmuseet og Chr. Ejlers Forlag 1992. 275 s., 418 kr.

Dette sjette og næstsidste bind af Nationalmuseets store værk om kalkmalerierne er så ubetinget det største, 61 artikler over 190 sider; dertil kommer Mikael Venges korte historiske resume og Ulla Haastrups lidt vel opremsende kunsthistoriske oversigt, men det kan være svært andet med den overdådighed og uensartethed, der præger sengotikken.

Bindets styrke ligger til dels i, at de enkelte forfattere nu i flere tilfælde har fået mere end et enkelt oplag at udfolde sig på. Dertil kommer, at man har valgt at lade artikler med forskelligt emne tage udgangspunkt i samme kirke eller værksted; således leverer Elmelundeværkstedet stof til artikler om restaurering, kirkernes ejerforhold, fortælleform, dommedag, Juda og plove, – i alt ni artikler. Herved har man opnået, at en læser med en bestemt interesse eller forhåndsviden får åbnet øjnene for, *hvor* meget af enhver art kalkmalerierne kan fortælle. Tilsvarende giver Sæbyværkstedet stof til fem sammenhængende artikler om Mariadyrkelse – og så har man jo endda ikke kunnet få de nyfundne billeder i Nibe med!

Også blandt de enkeltstående artikler er der mange (nye) perspektiver for den interesserede læser, og man må regne med, at når læseren nu kommer til bind 6, så er han/hun blevet interesseret. Jeg vil her især fremhæve identifikationen af »Aleværkstedet«, – stykket om »Den omvendte verden«, – »Mandevilles rejser og de mærkelige væsener« (Råby og Dalbynder), – »Borgerhus med kalkmalerier«. Det er kun få af mange, men jeg kan ikke lide opremsninger, og må alligevel nævne artiklen om de enestående, aldrig overkalkede og sørgeligt forsømte billeder i Gierslev.

En stor værdi er, at man medtager kirker fra Skåne (det manglede bare!) og hyppigt henviser til de tegninger, akvareller og fotos, der findes i Nationalmuseets arkiv, af nu forsvundne malerier.

Niels M. Saxtorph

Voldsteder i Danmark. En vejviser. Fyn og omliggende øer. Red. Rikke Agnete Olsen. Skov- og Naturstyrelsen 1992. 160 s., 168 kr.

En bog om borge. Festskrift til Hans Stiesdal på 70-årsdagen 6. maj 1992 (Hikuin 19). Red. Jan Kock, Rikke Agnete Olsen og Jens Velle. Viborg 1992. 228 s., 150 kr.

Hans Stiesdal har som inspektør på Nationalmuseet indlagt sig fortjeneste på mange områder, men ikke mindst i udforskningen af danske middelalderlige befæstede anlæg og voldsteder har han ydet banebrydende indsats. Derfor hædres han i sit 70. år med to bøger, der handler om borge.

Tilegnet Stiesdal er den lethåndterlige vejviser til voldstederne på Fyn og omliggende øer, som Rikke Agnete Olsen har redigeret. Hun indleder og giver en lille gennemgang af de danske middelalderlige fæstningsværker, som hun i øvrigt har behandlet fyldigere i oversigtsværket *Borge i Danmark* (1986). Herefter overlader hun ordet til Viggo Bang, der i kortfattet form gennemgår 46 tilgængelige fynske middelalderlige voldsteder. Blandt dem er små banker, hvorom næsten intet er kendt, og sværvægtere som resterne af Næsbyhoved og Hindsgavl. Overalt får man velskrevne og præcise indføringer, hvor detailkort viser vej til det enkelte anlæg, og hvor plantegninger af voldstederne i en fast skala uddyber forklaringerne. I et tillæg får vi en liste over de utilgængelige borgbanker, mens de, der stadig står herregårdsbygninger på, er udeladt.

Der er tale om en ny guideform, der har sidsstykker i udlandet, og som nok skal slå an. Thi mange drages af de middelalderlige voldsteders mystik, og – som Rikke Agnete Olsen skriver, »så ligger de tit så dejligt«.

Festskriftet til Stiesdal i tidsskriftet *Hikuin* velkendte udstyr handler om borge set ud fra middelalderarkæologens felt. I alt 18 artikler giver væsentlige videnskabelige bidrag til dansk borg- og voldstedsforskning.

En hovedlinie tegner sig: Det synes klart, at borgbyggeri gennem middelalderen var afhængigt af, om kongen kunne håndhæve sit monopol på værn, eller om herremænd/adelige tog over. Nils Engberg diskuterer i en artikel en række voldsteder fra 1100-tallet, der ikke kan knyttes til kongemagten, men som for feres vedkommende vises at være opført af medlemmer af Hvideslægten. Den kongelige ret til borgbyggeri blev formentlig uddelegeret eller usurperet under det 12. århundredes tronstridigheder. I festskriftets andre artikler styrkes den kronologiske fastlæggelse af flertallet af

de danske voldsteder, som Stiesdal var en af pionererne for. De befæstede anlæg kan nu for langt størstedelen siges at være bygget i de urolige tider fra 1200-tallets sidste del og frem til midten af 1300-tallet. De er knyttet til kongemagtens svækkelse og sammenbrud i disse år. Men derfor er der dog ikke tale om »privatborge« med et udtryk, som benyttes af flere forfattere i festskriftet.

Middelalderen kendte ikke modsætningen mellem offentlig og privat og i stedet for at nøjes med disse termer, må man søge at definere, hvorfor og hvordan borgbygningsretten uddelegeres. Særligt interessant i denne forbindelse er Ingolf Ericssons artikel om Skåne, hvor den svenske konges herredømme i tiden 1332–1360 synes at have forhindret adeligt borgbyggeri. I Ericssons artikel træffer man også det eneste kongerigske eksempel på en stormandsborg, bygget efter 1396, hvor dronning Margrethe forbød adeligt borgbyggeri, og før det igen blev tilladt med håndfæstningen af 1483. Det drejer sig om Lillø i Nordskåne, der meget sigende er opført af Thott-slægtens leder, Iver Axelsen, som turde opsig kongen troskab og huldskab, og altså bryde hans borgmonopol. I Sønderjylland var betingelserne for adeligt borgbyggeri i 1400-tallet vel derimod friere, som det fremgår af Lennart S. Madsens dokumentation af en ældre udgravning af Refsø nord for Haderslev. Den næste periode i borgenes historie, 1500-tallet, belyses ved et eksempel på prægtigt adeligt herregårdsbyggeri i Johannes Hertz' artikel om Trøjborg. Her var det, at bygherren tænkte, hvad enhver bygherre bør tænke, og satte det i sten over sin port: »Skatte du sanker, og borge du bygger, som dø du ej skulle. Dør du i morgen, ej du ved, hvem der skal eje dit gods«.

Festskriftets bidrag gør det tydeligt, at det er et af de store fremskridt i borgforskningen, at dendrokronologiske bestemmelser af tømmer i vore dage er føjet til arkæologernes standardprocedurer. Connie Jantzen kan eksempelvis på grundlag af tømmeret i sin fremlæggelse af de velbevarede bygningsspor fra en borg ved Gl. Skørping i Himmerland slå fast, at den er opført i 1334. Karen Løkkegaard Poulsen kan præcist datere det store kongelige anlæg Eriksvolde nær Maribo til 1342–44. Ældre undersøgelser kan også checkes ved hjælp af dendrokronologien, og Torkel Eriksson og Thomas Bartholin fastslår, at Kärnan i Helsingborg påbegyndtes 1314/15, mens den blandt borgforskere bekendte Næsholm i Odsherred af Nils Engberg sættes til 1278/79. At denne sidste datering kommer i karambolage med den numismatiske, giver ganske vist anledning til en diskuterende artikel af Jørgen Steen Jensen, men det er klart, at vi med de nye, præcise tidsangivelser får helt nye brik-

ker også til den detaljerede lokal- og rigspolitiske middelalderhistorie.

Lidt uden for rammen, men gode i sammenhængen, falder to artikler om bybefæstning. Den ene er af Per Kristian Madsen og handler om den nedrevne Nørreport i Ribe, der nok i sin grundstamme gik tilbage til 1200-årenes slutning. Den anden er forfattet af Vivi Jensen og antyder i sin gennemgang af Koldingborgernes bevæbning, at oprindelige aristokratiske traditioner i byens militære beredskab under statens pres ved år 1500 brød sammen og forvandlede til sur pligt.

For den videre udforskning af voldstederne er det ikke nok kun at grave. Beliggenhed og landskab må udforskes for at studere borgenes lokale funktioner, ikke mindst den centrale sammenhæng mellem borge og vandmøller, som glimrende eksemplificeres ved Jens Vellems artikel om Hald ved Viborg. Først og fremmest må imidlertid de samfundsmæssige og godsøkonomiske sammenhænge, som borgene indgik i, analyseres yderligere. Disse forhold berøres i en afsluttende, causerende artikel om »livet på borgen« af Rikke Agnete Olsen, men der er stadig meget at gøre her. Både festskriftet og den fynske vejviser viser vej til stier, det er værd at betræde.

Björn Poulsen

Nicolai Bauer, Ole Briand Petersen og Bodil Scheller-Nielsen: *Sanselighed og disciplinering. Det danske standssamfund i 15–1600-tallet*. Munksgaard 1992. 118 s., 155 kr.

De nye undervisningsbekendtgørelser for faget historie i gymnasiet (1988) og på H.F. (1991) har på kort tid udløst en række nye lærebøger, som alle tager udgangspunkt i den ændrede målsætning for historieundervisningen. Nogle af de nye nøgleord i bekendtgørelsen er »levevilkår«, »familieforhold«, »sociale grupperinger« og »kultur og mentalitet«, og ikke mindst det sidste har været genstand for intens behandling i de nye lærebøger og kilde-samlinger. Mentalitetshistoriens resultater er for alvor blevet hverdagskost i dagens gymnasieundervisning i historie, og den foreliggende bog er et eksempel netop på dette. I forordet slår forfatterne fast, at målet med bogen er »at give et eksempel på en gennemgang, der tager udgangspunkt i »tilværelsestolkninger og deres udtryksformer«, som det anbefales i gymnasiets bekendtgørelse fra 1988. Hvordan var det at være adelsmand, borger og bonde i datidens Danmark? Hvordan tolkede de forskellige stænder selv deres liv?«

Dette udgangspunkt synes spændende og

rigtigt. Det er på høje tid, at mentalitetsforskningens landvindinger bliver en væsentlig del af gymnasiets pensum i historie. Gyldendal udsendte i 1990 en aldeles fortræffelig kilde-samling af Morten Lund: *Magt og mentalitet. Livet i Danmark 1500–1750*, som virkelig er en glimrende indføring i den mentalitetshistoriske genre, og som i høj grad kan anbefales. Det kan den foreliggende parallelle kildesamling fra det konkurrerende forlag Munksgaard desværre ikke.

Forfatterne har fået den ulyksalige og bizarre idé at lade kildeudvælgelsen og kilde-tolkningen lede af temaet »sanselighed og disciplinering«, der som en rød tråd spindes gennem hele bogen. Hvor er det i grunden synd. Selve kildeuddragene er der nemlig ikke noget i vejen med. Man gør i bogen opmærksom på, at en meget stor del af disse kilder ikke tidligere har været trykt i en lærebogssammenhæng. Kildeudvalget er da også virkelig originalt og nyt, og her har forfattergruppen fat i noget helt rigtigt. Det er bestemt ikke kilde-samlinger til 15–1600-tallets danmarkshistorie vi har været forvænt med i det danske skolesystem indtil nu, lige bortset fra de helt utrolig populære hekseantologier. I denne kildesamling præsenteres studenterne for mange »nye« kildegrupper – adelige ligprædikener, en samtidig beretning om Christian 4.s kroning i 1596, recesser og forordninger, uddrag af Kancelliets Brevbøger, Christian 4.s breve, Birgitte Bølle og Christoffer Gøjes brevsamlinger, uddrag af Eske Broks dagbøger og af århuskøbmanden Rasmus Thestrups såkaldte Stambog og mange flere. Her fortjener forfattergruppen ros. Danske 15–1600-tals kilder er vanskelige at læse for nutidens studenter, så man har fornuftigvis opprioriteret et grundigt noteapparat, lykkeligvis ikke placeret bag i bogen, men i marginen lige over for kilden selv.

Alt dette er såre udmærket. Men hvad er det så, der er galt? Det er den anvendte synsvinkel, temaet »sanselighed og disciplinering«, som alle kilder bøjes ind under og tolkes ud fra. Det virker ærlig talt forskruet og inderlig søgt. »På de følgende sider gennemgås de forskellige samfundsgruppers økonomiske, sociale og politiske placering, og det søges påvist, hvorledes denne placering har afgørende betydning for den konkrete udformning af disciplineringen og sanseligheden hos det enkelte medlem af samfundsgruppen« (s. 27). Fik De den? Arbejdstemaet udvikler sig i virkeligheden sine steder til det rene vrøvl. Lad os som eksempel tage afsnittet om kongemagten (s. 28–36). Forfatterne vil meget gerne bevise, at Christian 4. ikke selv levede op til de idealer og leveregler, som han via lovgivningen pålagde alle andre at leve efter: »Men netop ved som verdslig fyrste at skulle forvalte guddommelig

magt blev Christian 4. bragt i den almenmenneskelige konflikt. Han skulle vælge mellem de to kræfter: sanseligheden og dens modsætning, et kristeligt liv i renhed og afkald« (s. 28). Hypotesen søges bevist gennem en grundig gennemgang af Christian 4.s kroning i 1596. Kildematerialet er fortræffeligt, men forfatterens konklusioner tilsvarende skuffende. »Den kostbare pragt og festernes overdådighed var en demonstration af, at magt og rigdom var et kongeligt privilegium«. Jamen dog! Under den højtidelige kroningsceremoni i Frue Kirke spillede de 21 rigsråder en meget central rolle i overrækkelsen af kronregalierne. Alle rigsråder rækker kongen kronen, og da han med kronen på hovedet sætter sig på tronstolen foran højalteret, passerer hver enkelt rigsråd forbi ham, for med højre hånd at berøre den krone, som de i kraft af deres valgret har sat på hans hoved. En særdeles synlig symbolsk demonstration af magtforholdene i Danmark før enevælden. Kroningsfesten er netop *IKKE*, som hævdedet i denne bog, en demonstration af, at magten var et kongeligt privilegium, men i virkeligheden det stik modsatte, at magten var delt mellem adel og konge. Helt grotesk udvikler temaet »sanselighed og disciplinering« sig dog i forfatterens bestræbelser på at se et mægtigt skisma mellem de love om sædelighed, som Christian 4. vitterligt udsender i en lind strøm i hele sin regeringstid, og kongens private sexliv og moral. Vi skal atter en gang konfronteres med den forslidte myte om Christian 4. som horebukken og sexuhyret. I kapitlet »Kongen og det sjette bud« (s. 34) slås det fast, at det almindelige folk formaner til at give afkald på vellyst og nydelse, således også på al sex uden for ægteskabet. »Men på kongens egen livsførelse havde formaningerne ingen virkning – han var hævet over disse«. Morsomt nok præsenteres den kilde, der skal bevise dette udsagn, med ordene: »Adelsfrøkenen Kirsten Munk har givet *den gifte konge* et ægteskabsløfte. Dette kræver han indfriet i et brev dateret 27.12.1615« (og derefter følger brevet ordret). Men det er nu altså sådan, at Christians kone, Anna Kathrine af Brandenburg, var død i 1612! Så forargelsen kan på dette punkt lægge sig. Christian var ikke nogen gift mand i 1615. Hele pointen falder til jorden med et brag, og lige præcis sådan er det overalt i bogen. Pointen er i virkeligheden, at Christian 4. (med et par undtagelser) var en overordentlig trofast ægtemand – med Anna Kathrine levede han i 14 år, med Kirsten Munk 15 år og med Vibeke Kruse 18 år. Hvor mange gange skal det gentages: Christian 4. var ikke nogen horebuk! Sidespring hørte til undtagelserne, ikke til reglen. I det hele taget præges forfatterens syn på sanselighed af en sær victoriansk spidsborgerlighed. At Eske

Brok sætter kors i sin dagbog, når han har været beruset i svær grad, tolkes som et brud på tidens disciplinering, der rummer idealer som »ærbarehed, ædruelighed og arbejdsomhed«. At ædruelighed skulle have været et ideal for renæssancens mennesker er nyt for anmelderen. Tværtimod var forholdet til beruselse helt anderledes end i vores tid. Det taler alle samtidige kilder om. Prøv en gang at læse Charles Ogiers beretning om Det store Bilager i København i 1634. Det synes da heller ikke at stå klart for forfatterne i konklusionen, hvorfor Eske sætter sine kors: »Der kan ikke gives nogen forklaring på de få eksempler vi har på manglende disciplinering efter stand og køn hos adelen«. Nej, netop fordi det intet har at gøre med disciplinering, og det er absolut ikke udtryk for nogen »afvigende adfærd«, som hævdedet på side 118.

De fremdragne eksempler på den helt ufrugtbare og meningsløse skelnen mellem »sanselighed og disciplinering«, i al fald så hårdt som det sættes op i denne bog, er kun en brøkdelt af de urimelige tolkninger af kilderne, der kommer frem i bogen. Småfejl vrirler det med (side 54: det er ikke Christoffer, men Holger Rosenkrantz, der var gift med Sophie Brahe, side 120: Ladewig Petersen er med w og meget mere). Indledningen er et kapitel for sig med den overdrevne læggen vægt på Den sorte Død som den katastrofe, der skaber et helt anderledes menneskesyn, det individuelle handlekraftige menneske i sit eget værd, renæssancens menneskeideal. Denne idé, der jo for længst er blevet erklæret for alt for forenklet, er taget fra Henrik Jensens stærkt kritiserede kildesamling til skolebrug *Den sorte Død* (Gyldendal 1987). Pladsen tillader ikke videre gennemgang af denne bog, der desværre, på trods af et spændende kildeudvalg, alligevel må siges at være forfejlet i sit mål.

Hans Bjørn

Otto Madsen: *Et nyttigt og gavnligt Postværk. P & Ts historie til 1711*. 1991.

Det hører åbenbart til tidsånden, at de store statslige »væsener« i disse år udgiver nykrevne og bindstærke monografier om deres glørværdige historiske fortid. I årene 1987–1990 udkom således Dansk Toldhistorie i hele fem tykke og i øvrigt velskrevne bind. Havde man i toldvæsenet tøvet med at udgive dette vægtige værk i blot en to-tre år, så var det vel kommet til at hedde Dansk Told- og Skattehistorie, men sådan er der jo så meget!

Det foreliggende bind af Post- og Telegrafvæsenets historie er det første af i alt fem bind, som i de kommende år skal føre kommunika-

tionens historie i Danmark fra senmiddelalderen op til nutidens højteknologiske samfund. Det er langtfra det første værk af sin art i dette land. Senest udkom en række posthistoriske studier i forbindelse med P & T's 350-års jubilæum i 1974, men det forekommer alligevel indlysende rigtigt nu igen at udgive et stort, moderne og autoritativt værk om dette spændende område af Danmarkshistorien.

For det er virkelig et spændende område, og forfatteren Otto Madsen har i dette første bind, der i tid går fra senmiddelalderen til 1711, virkelig udbredt sit studiefelt til mange forskellige områder. Af værkets 400 sider bruger han ca. en tredjedel på tiden op til Christian 4.s forordning fra 1624, der skaber et postvæsen i Danmark. På disse mange indledende sider kommer vi vidt omkring.

Vi hører om det danske uddannelsesnivea i 1500–1600-årene, og Otto Madsen tør anslå, at der i Danmark i 1645 var 57.700 skrivekyndige borgere eller 7% af befolkningen, hvoraf dog kun halvdelen var i en position, hvor man havde råd til at sende breve med postvæsenet (s. 39). Vi hører om de danske veje, broer og færgeforbindelser, om kancellibude og enspændere, om udenlandske forbilleder og her ikke mindst den tyske kejsers gode postvæsen, hvis hovedakse var ruten Innsbruck-Bruxelles (det er næsten som i nutidens EF-tider!), og vi lærer sågar at folde et brev rigtigt (i øvrigt spændende ledsaget af instruktive fotos), ligesom vi får vældig fine Danmarkskort med indtegnede ruter for postens besørgelse.

Man bliver klog af at læse disse mange sider, der bl.a. tillige giver endnu et godt indtryk af, hvor langt Christian 2. også på postområdet var fremme i en modernisering af landet efter nederlandsk forbillede. Den første tredjedel af bogen er særdeles stofmættet, og man kommer ved læsningen efterhånden i tvivl om, hvorvidt de intentioner, som generaldirektør Helge Israelsen fremsætter i forordet til bogen, i virkeligheden holder. Han skriver: »Værket er tænkt at skulle fremtræde indholdsrigt og læsevenligt med sigte på, at en bredere kreds får kendskab til og interesse for emnet« (s. 9).

Indholdsrigt er værket i allerhøjeste grad, men læsevenligt for en bredere kreds? Det sætter anmelderen et alvorligt spørgsmålstegn ved. Otto Madsen kan sine kilder. Han har med utrolig flid og udholdenhed stået på hovedet i en imponerende række arkiver (bl.a. byernes kæmnerarkiver og rådstuearkiver), og han citerer ofte og gerne såvel kortere som længere passager fra det samtidige kildemateriale, ja i en sådan grad, at bogen sine steder faktisk er blevet til en veritabel kildesamling. Alt dette er naturligvis særdeles lærd og fint, det er netop sådan, en dygtig faghistoriker ar-

bejder, men det giver altså ikke i udpræget grad en læsevenlig bog for et bredere publikum. Det er anmelderens overbevisning, at mange læsere, der ikke skal bruge værket til andet end at orientere sig i postvæsenets historie, hurtigt vil finde teksten tung og knasot. Det er i virkeligheden et forfærdeligt dilemma mellem god faglighed (som Otto Madsen så rigelig er i besiddelse af) og anvendelighed i en bredere kreds.

Otto Madsens indledning, hvor han citerer breve udvekslet mellem medlemmer af familien Krag i 1645, er virkelig god og pædagogisk sat op, men hurtigt opluges forfatteren af detaljen, diskussionen, hypotesen og mister derved overblikket i lange passager. For at sige det rent ud, der mangler den gode historie ind imellem alle de mange forordninger og udkast til samme, og ind imellem de uendelige opremsninger af postruter og biruter og alternative biruter og idelige ændringer af disse. Der er mange ophobninger af tørre facts, men der mangler til gengæld mennesker af krop og kød og blod, netop som indledningen om Otte Krag og hans velbevarede arkiv kunne give løfter om. Vi står altså med et videnskabeligt særdeles velfunderet værk, men efter anmelderens mening absolut ikke med en bog, der vil få nogen som helst folkelig udbredelse – og det er synd.

Otto Madsen går i sin grundige redegørelse flere steder i kødet på den tidligere postforskning. Det er hans idé, at Christian 4. ikke, som man tidligere har ment, opretter et offentligt postvæsen i 1624 for at lette købmændenes adgang til at ekspedere den nødvendige handelskorrespondance, eller med andre ord som et led i hans ekspansive erhvervspolitik i netop disse år. Han gør det af helt andre og langt mere selviske grunde ifølge Otto Madsen. Han vil simpelthen spare penge og vælte omkostningerne ved postbesørgelsen over på brugerne ved at afskedige alle statsansatte kancellibude med virkning fra 1. januar 1625 og gøre postbesørgelsen offentlig og selvfinansierende. Efter forfatterens mening skulle det nye postvæsen, med en omskrivning af et af Christian 4.s mottoer, være »Os til nytte og købmændene med Guds hjælp uden skade« (s. 159).

At Otto Madsen har fat i noget helt rigtigt her, understreges til fulde ved et studium af den vigtige postforbindelse mellem Hamburg og København, som han gør meget ud af i bogen. Denne rute lukker Christian 4. fuldstændig i begyndelsen af 1630'erne på trods af dens store popularitet. I stedet etablerer kongen i 1631 en meget effektiv postrute fra København til Glückstadt, bemanded i starten med 2 postbude, men i 1639 øget til 4. Den nye rute etableres uden om det offentlige postvæsen og

skal over Stade på den sydlige side af Elben stå i forbindelse med det øvrige Europa. Hvorfor nu alt dette? Otto Madsen giver den forklaring, at Christian 4. gør dette af hensyn til Elbtolden, som han vil opkræve fra netop Glückstadt, men det skal vel i virkeligheden ses endnu bredere. Efter afklapsningen i Kejserkrigen 1629 fokuserer Christian 4. voldsomt på Hertugdømmerne, forsvarsmæssigt, økonomisk og politisk. Det er i virkeligheden sådan, at han 1630–1643 opholder sig mere i Hertugdømmerne end i Danmark, ja faktisk i disse år gør Glückstadt til sin residenshovedstad med svigersønnen Christian Pentz som guvernør.

Takket være Christian 4.s skrivekalendere ved vi meget om, hvor kongen opholder sig og hvor længe. Tag som eksempel kalenderen fra 1639, hvor det ved en simpel optælling viser sig, at kongen det år opholdt sig i alt 204 dage i Hertugdømmerne og især i Glückstadt. Christian 4. lukker simpelthen den populære Hamburgrute som et led i sit politiske spil vendt mod Hamburg i al almindelighed i disse år. Det er endnu en måde at genere hansebyen på, en brik i det spil, der skulle gøre Hamburg til landsbyen og Glückstadt til storbyen, som han skrev til Corfitz Ulfeldt. Skulle man korrespondere med Hamburg, måtte alle breve nu over Glückstadt, en rigtig molbohistorie, men kongen prioriterede andre mål højere, og modarbejdede dermed i virkeligheden sit eget offentlige postvæsens interesser og tarv. Dette er Otto Madsens tese, og anmelderen er helt enig. En ganske væsentlig korrektion til det almene billede af Christian 4. som postvæsenets store superhelt.

Otto Madsen har fået den idé, at der ved afslutningen af kapitlerne i bogen skal være et såkaldt *tema*, der uddyber nogle af tekstens oplysninger, f.eks. om Niels Helvads formularbog og vejledning i brevskrivningens svære kunst fra 1624. Ideen er god nok, men teksten i temaafsnittene er trykt med så små typer, at det næsten er ulæseligt. Det samme beklagelige forhold gælder for alle billedteksterne i bogen. Det burde man ubetinget lave om i de efterfølgende bind. At man som normaltseende næsten skal bruge lup for at læse disse tekster, der er for galt.

Det er et meget flot og meget lærd værk, som P & T her har fået stablet på benene med Otto Madsen som energisk og dygtig pennfører. En fornøjelse for fagfolk og særlig interesserede, men desværre nok ikke med den store folkelige gennemslagskraft. Når de fem bind foreligger en gang i fremtiden, så burde P & T nok overveje at udgive et resume i et lettere sprog i en handy udgave. På den måde ville alle behov være opfyldt, og generaldirektørens mål i for-

ordet tilgodeset. Men der skal ikke herske tvivl om, at P & T har beriget os med et flot værk, der vil stå i mange år fremover.

Hans Bjørn

Esben Graugaard og Rigmor Lillelund: *Naur Sogn 1600–1900*. Holstebro Museum 1992. 334 s., 245 kr.

Nordvest for Holstebro, på Storåens nordside, ligger Naur sogn. Det har i 1992 fået sin sognehistorie, et vægtigt værk på over 300 sider. Når værket anmeldes på dette sted, skyldes det nogle kvaliteter, som gør det interessant for en kreds ud over sognets beboere. Da det selvfølgelig primært er skrevet for naurboerne, vil nogle af de følgende kommentarer sikkert forekomme forfatterne uretfærdige – og det er de på en måde også – men da værket med fordel kan bruges som inspiration for andre, som vil arbejde med sognehistorie, er det primært for dem, kommentarerne er.

Bogen dækker perioden 1600–1900. Med andelstidens komme sker et brud, og det er – især ud fra forfatterens arbejdsområde – en naturlig afgrænsning. Vægtningen af de tre århundreder er nogenlunde 1:2:4 efter omfang (1600-tallet først). I forhold til lignende værker er det en forholdsvis stor vægtning af 1600-tallet, som i nogen grad skyldes en omfattende inddragelse af tingbogsmateriale, men navnlig at i de to første kapitler om sognets struktur er 1600-tallet velbelyst. Det er meget fortjenstfuldt.

Den væsentlige forskel fra tidligere værker er, at bogen fortsætter den tendens – navnlig i det jyske – til at lægge vægt på menneskene og deres ydre vilkår, som har været gældende i 1980'erne. Navnlig søges de enkelte naurboeres liv og færden beskrevet i lyset af regionens historie. Dispositionen giver et indblik i struktureringen:

Struktur – om bebyggelse og erhverv	40 sider
Gården – om huse, avl og besætning	30 sider
Bondeliv	44 sider
Krigsværk	12 sider
Naur Mølle	16 sider
Fattigfolk	14 sider
Moral	12 sider
Livets yderpunkter	16 sider
Den store verden – om veje og broer	18 sider
Skoleliv	18 sider
Religiøst liv	48 sider
Kildefortegnelse	13 sider
Personregister	17 sider
Ejendomsregister	31 sider

De første tre kapitler er centrale, både indholds- og omfangsmæssigt. I stedet for at følge gård på gård tages nogle strukturer op, så man får en samlet oversigt over udviklingen inden for ejendoms- og brugsforhold, bygninger, husdyrhold etc. Oversigterne over de enkelte gårde findes i ejendomsregistret bag i bogen. Udskiftningens forløb og konsekvenser er meget fint belyst gennem de retssager, der fulgte – noget som ofte glemmes. Desværre har forfatterne ikke taget konsekvensen fuldt ud og betonet struktur og ændringer nok. Oversigterne over brugsforhold, husdyrhold, husstande m.m. bliver ikke kombineret til et samlet indtryk af ændringerne i den væsentlige enhed, det enkelte brug. Det ville have lettet forståelsen meget, hvis fremstillingen havde rummet nogle eksempler på dette. Nogle synkron snit gennem landsbyerne ville også kunne konkretisere forskellene i struktur.

Sammen med dele af de andre er de to første kapitler af en mere overordnet art. I de øvrige dominerer beskrivelser af episodisk art (f.eks. retssager) og gengivelser af enkeltpersoners skæbne. For eksempel består det store kapitel »Religiøst liv« næsten udelukkende af præstebiografer. Det stemmer også udmærket med forordet, men det kan nemt blive gennem præstens briller, man ser.

Teknikken med i så høj grad at bygge fremstillingen op på denne måde har både fordele og ulemper. En fordel er rent stilistisk. Det er lykkedes forfatterne at gøre bogen meget levende. Men det kan nemt give noget slagside, så man ikke ser samfundet for bare personer. Nogle af kapitlerne skal læses flere gange, for man får et indtryk af livet i skolen eller det religiøse liv. Det går også ud over skildringen af organiseringen af livet, hvad enten det er landsbyfællesskabet, bylaget, vækkelserne, foreningslivet eller sognerådets virke. En struktur er meget bærende gennem bogen: slægten. Måske er det rigtigt at sætte den så højt; det kunne være en forskel mellem jyder og øboer (som undertegnede).

De mange episodiske træk gør store dele af bogen meget konkret, og det er utvivlsomt en stor fordel pædagogisk. Der er flere meget illustrerende skildringer, som i øvrigt også kan benyttes af kulturhistorikere. Selv har jeg allerede brugt en af dem som illustration i forbindelse med et foredrag: Da enken Edel Eskesdatter lige efter sin mands begravelse i menighedens nærværelse kastede husets nøgle på graven og dér undsagde arv og gæld efter sin mand.

Imidlertid stiller det nogle krav til forfatterne. Der må foregå en væsentlig udvælgelse, og stoffet må præsenteres på en måde, så man kan se det i perspektiv. Dette har forfatterne løst på udmærket måde, og de demonstrerer til

fulde, at de magter stoffet og kilderne. Men det er et punkt, hvor man nemt kan falde igenem. Vi får tilpas beskrivelse af regionens og rigets udvikling, samtidig er der ved nogle af kilderne givet en fin lille beskrivelse af, hvordan de blev til. Så er det noget af en smagssag, om man kan lide, at der lægges lidt mere til en kilde, end den kan bære, for stilens skyld. F.eks. står der i forbindelse med en auktion 1793: »At Jens Falsig så oven i købet for små penge erhvervede en samling molbohistorier var noget folk kunne forstå... Molbohistorierne kostede akkurat det samme som Thomas Kingos »Åndelige Siunge Koor«, og når valget stod mellem de to bøger vidste Jens nok, hvad han foretrak«.

Kildemæssigt set har forfatterne været hele vejen rundt, også en del steder, hvor man normalt ikke ser sognehistorikere komme. Noteapparatet i sig selv kan være til stor inspiration. Enkelte typer, sognekommunens arkiv, foreningsarkiverne og måske også aviserne kunne være undersøgt bedre med henblik på livet de sidste halvtreds år af perioden. Selv om bogen kun vil lede op til andelstiden, sker der trods alt en del inden 1900. Ellers må man vente til et følgebind. Forfatterne har her dog det (også erkendte) problem, at teknikken med at beskrive samfundet gennem personer kræver en vis tidsmæssig distance, når der er tale om et lokalsamfund. Et andet og nok større problem vil være, at den anvendte teknik bedst lader sig anvende på enkle samfund. De mange nye strukturer, der kom i andelstiden, lader sig dårligt beskrive gennem studier af enkeltpersoner.

Jeg regner med, at naurboerne har været glade for bogen. Ellers er de da nogle skarn. Men som det turde fremgå af det ovenstående, er der megen inspiration at hente for dem, som vil arbejde med sognehistorie. En del af overvejelserne her bundet netop i, at man måske ikke umiddelbart kan gå hen og gøre ligeså. Dels kræver det et godt kundskab i forvejen, dels er der måske forskel på målgrupperne. Bogen er et gedigent og solidt værk, med nogle spændende og ikke altid helt traditionelle indgangsvinkler.

Peter Korsgaard

Poul Kjeldgaard: *Thisted amts veje og vandløb. Bestyrelse af veje og vandløb i Thisted Amt 1793–1970*. 1992. 145 s., 242 kr.

Nye bøger om veje og vejhistorie hører til sjældenhederne blandt fremstillinger af dansk samfærdselshistorie. Hvor enkelte jernbanestrækningers historie er endevendt i op til

flere bøger, er man for hovedparten af landevejene henvist til selvstudier i primærkilder. Kun landskabsmæssigt tiltrækkende veje eller stærkt trafikerede hovedveje findes behandlet i bogform, således Hærvejene op gennem Jylland, Roskilde landevej og Strandvejen ved København. Andre landeveje er blevet behandlet i artikler i amtshistoriske årbøger o.l., som regel skrevet af lokale amatørhistorikere. Interessen blandt faghistorikere er til at overse. Nævnes må dog Alex Wittendorfs meget lærde værk fra 1973 om alfarvej og kongevej i Danmark i 1500–1600-tallet.

I smuk overensstemmelse med denne tendens er det vel, at tidligere ingeniør ved Thisted amts vejvæsen Poul Kjeldgaard har skrevet en bog om amtets landeveje og vej- og vandløbsadministration i årene 1793–1970 med en kort omtale af vejene før 1793 og en efterskrift af tidligere amtmand Florian Martensen-Larsen. Bogen er således både en vejhistorie og en redegørelse for amtets administration af landevejene i den skitserede periode.

Forfatteren har opdelt perioden i syv tidsafsnit, hvori der berettes om vejenes tilstand, vedligeholdelse og nyanlæggelser; endvidere gennemgås amtmandens og senere amtets vej- og vandløbsadministration. Som periodeinddeling benyttes de store vejlove af 1793 og 1867, amtmand Fayes tiltræden 1805 (banebrydende indsats), oprettelsen af amtsrådet 1842, biltrafikens gennembrud omkring 1920 og endelig udvidelsen af amtsvejvæsenets arbejdsfelt ca. 1953. Men beretningen er ikke kun en gennemgang af veje og administration; der fortælles om vejenes tekniske konstruktion til forskellige tider, samspillet mellem centraladministrationen og lokale myndigheder, offentlighedens holdning gengivet via avispolemikker og amtsrådsforhandlinger, etablering af færgeoverfarter og anlæggelse af jernbaner, landvindingsprojekter etc. Bogen spænder måske for vidt, hvilket sine steder gør fremstillingen lovlig kortfattet, især i skildringen af amtsvejvæsenets opgaver i anlægsarbejder i nyere tid.

Størst tyngde har skildringen af vejvæsenets pionertid, dvs. perioden fra vejreformen af 1793, der fastlagde amtmandens opgaver med hensyn til vejvæsenet, frem til 1842. I dette tidsrum havde amtmanden en helt afgørende, personlig indflydelse på anlæggelsen og vedligeholdelsen af de såkaldte mindre landeveje. Amtmanden i de år, Gerhard Faye (1805–1842) fik således i Thisted amt etableret et for datiden velfungerende vejnet, som der gik ry af. Kollegaen i Ringkøbing amt henvendte sig da også til Faye for at få gode råd om vejudbygningen. Forfatterens fremstilling bygger her på undersøgelser i amtets og Rente-

kammerets arkiver, som også stedvis nævnes i teksten. Interessant er især korrespondancen mellem amtmand, overvejsinspektør og Rente-kammer, der dokumenterer amtmandens iver efter at opfylde 1793-forordningens bestemmelser, mens overvejsinspektøren nonchalant svarer henholdende, sikkert under indtryk af amtets perifere beliggenhed.

Bogens illustrationer i form af portrætter, veje, samfærdselsmidler og kort over vejenes udvikling er glimrende; hele bogens typografi og opsætning gør den indbydende og letlæselig. Et stikordsregister gør det nemt at orientere sig hurtigt i bogen. Kildefortegnelsen skelner desværre ikke mellem trykte og utrykte kilder; lidt ærgerligt, fordi der netop er anvendt adskillige primærkilder, hvortil der da også refereres i brødteksten, men det fremmer ikke overskueligheden.

Generelt må man imidlertid istemme fhv. amtmand Florian Martensen-Larsens afsluttende ord s. 138: »Han (Poul Kjeldgaard) har ved sin nøgterne redegørelse øget vor viden om egnen og befæstet vor kærlighed til den«.

Henrik Stissing Jensen

I røg og damp – Dampmaskinens indførelse i Danmark 1760 – 1840. Red. Helge Kragh. Teknisk Forlag 1992. 111 s., 140 kr.

Udgivelsen af denne antologi om dampmaskinen er bemærkelsesværdig på flere ledder. Det er den første publikation fra TISK-projektet, som står for Teknologi, Innovation, Samfund i Kulturhistorisk belysning. Projektet er finansieret af forskningsrådet og har den overordnede opgave at skrive en samlet fremstilling af Danmarks teknologihistorie fra 1750 til i dag. Antologien må ses som et forarbejde hertil, også fordi den inddrager forfattere fra beslægtede miljøer i projektet. Den er banebrydende i sin tilgangsvinkel og sine metoder. Dertil fortæller antologien en spændende og hidtil negligeret historie.

De fleste læsere bærer nok på en vis forestilling om, at dampmaskinen har haft en væsentlig historisk betydning for den industrielle revolution, som »prime mover«, omdrejningspunkt og teknologisk forudsætning for det moderne, industrielle, massevareproducerende konsumsamfund. Den type samfund vi selvbevist bryster os af med betegnelser som »velstandssamfund« og »velfærdsstat,« vel vidende, at der her er tale om en historisk »Sonderweg«, den såkaldte skandinaviske model.

I dette perspektiv er bogen interessant, mest fordi den dementierer enhver umiddelbar sammenhæng mellem dampteknologiens indførelse

og en øget socioøkonomisk udvikling i samfundet. Den her indrammede periode af Danmarkshistorien med samt den sidste rest af vores Norgeshistorie er en epoke, som ikke har nogen industrihistorisk signifikans, set i forhold til den industrielle udvikling, der indtræder efter 1840.

I modsætning til Sverige, hvor den første Newcomen-maskine var påbegyndt opstillet i Dannemora-minen allerede i 1726, synes der ikke at have været behov for en tilsvarende kraftkilde til at drive en pumpe i sølvminen i Kongsberg. Den første dampmaskine herhjemme blev først påbegyndt i 1788. Det var en statslig entreprise for den såkaldte »Ild-Machine«, en modificeret version af Boulton & Watts første enkeltvirkende dampmaskine, som firmaet forlængst havde forladt til fordel for det dobbeltvirkende princip. Maskinen blev opstillet på foranledning af flådens Konstruktionskommission til at drive et hammerværk i ankersmedien. Behøver man at tilføje, at projektet i lighed med det svenske aldrig blev vellykket i økonomisk eller teknologisk henseende?

Når dette projekt overhovedet blev realiseret, må det tilskrives en bevidst politisk satsning og de store ressourcer, staten kastede ind i form af industrispionage, diplomati og investeringer i know-how og maskindele i England. Men know-how og udenlandske maskindele alene gør det heller ikke. Allerede Jens Kraft havde i sine Forelæsnings over Mekanik, Statik og Hydrodynamik fra 1763–64 tænkt over og forsøgt at beskrive dampmaskinens teoretiske grundlag, uden at der kom så meget som en enkelt hestekraft ud af anstrengelsen. Flådens projekt løb ind i en mængde praktiske problemer, fordi man ikke havde værksteder herhjemme, som kunne fremstille tilfredsstillende reservedele for de stumper, som enten var blevet glemt i England eller brød ned undervejs.

Af skade bliver man klog, så da Konstruktionskommissionen gik i gang med sit næste dampmaskineprojekt i slutningen af 1790'erne, henvendte man sig direkte til Boulton & Watt. Samtidig ønskede Finanskollegiet at få en dampmaskine til den Kongelige Mønt fra samme leverandør. Dermed kom de næste to maskiner til landet, og samtidig fik civile mekanikere for første gang anledning til at stifte bekendtskab med denne avancerede teknologi. Flådens ny dampmaskine blev opstillet samme sted på Gammelholm, hvor den gamle var taget ned. Af uransagelige årsager blev den ladt uantastet, da den engelske marine i 1807 forøvede et omfattende hærværk på værftet. Den første maskine, bygget i Danmark, blev leveret af mekanikus Ole Winstrup i 1826, og derefter begynder der at ske lidt

mere. I trediverne finder dampmaskinen så småt en større industriel anvendelse i papirmøller. Men det store gennembrud kommer først efter 1840, som Ole Hyldtoft påviser i sin store afhandling om Københavns industrialisering. Man kan derfor ikke påstå, at dampkraften faktisk fik nogen synderlig indflydelse på samfundsudviklingen i den periode, der her er behandlet.

Det ville være pointen i en industrihistorisk betragtning, men ikke for teknologihistorien. Dampkraften var nok et ringe supplement til den eksisterende produktion. En dårlig og ineffektiv, men også særdeles kostbar erstatning for de traditionelle energikilder i håndværk og industri: Vand-, vind- og animalsk drivkraft. Noget stort umiddelbart behov for at udvide den samlede kraftkapacitet kan heller ikke påvises, men alligevel kom dampmaskinen til landet – om end det skete med hiv og sving. Det skete på statsligt initiativ og for militære midler. Derfor skete det, skønt det hverken var lønsomt eller dikteret af fornuftige behov. Det er her, det teknologihistoriske perspektiv bliver interessant, fordi det alligevel undersøger betingelserne for denne teknologi-overførsel og konsekvenserne af den på kort og længere sigt.

Det interessante ved denne historie er, at der med dampmaskinen var tale om overførsel af en allerede kendt, teoretisk reflekteret og velgennemprøvet teknologi i udlandet, som immervæk skabte uforholdsmæssigt store problemer ved implementeringen herhjemme. Det antyder noget af det vide spekter af forudsætninger og betingelser, som skal være opfyldt, for at en teknologioverførsel bliver vellykket. Det er her relevant at tale om teknologiens »systemiske« karakter, fordi den er nytteløs uden en passende teknologisk kompetence, som rækker langt ud over selve maskinen på stedet. Derfor ender historien om dampmaskinen med at handle om alle mulige aspekter i samtiden, som på sæt og vis kommer i berøring med fænomenet, og dermed fortælles ny og spændende kultur- og samfundshistorie.

Mens den traditionelle social- eller økonomihistorie ville affærdige fænomenet som marginalt, irrationelt og dermed irrelevant, får denne kontekstuelle teknologihistorie overbevisende demonstreret, at dampmaskinens indførelse i Danmark hverken handlede om bedre økonomi eller større fornuft. Derimod er der tale om, at her sker den første introduktion af og primære socialisering i det moderne samfunds multiple teknologier. Og den merkantilistiske teknologipolitik under enevælden var prime-moveren i historien. Denne primære socialisation har hermed fået skrevet sin historie for første gang herhjemme.

Analogen til vore dages teknologiske udvik-

ling kan være slående, skønt forfatterne generelt ikke gør noget ud af den. Der var tale om overførsel af avanceret teknologi fra England til Danmark under betingelser, som gør det rimeligt at sammenligne med problemerne i vore dages u-landshjælp. Det teknologiske stadiet var simpelthen bare lavt herhjemme, og det nyttede ikke nok at overføre (udsmugle) maskinen i stumper og derefter samle den på Gammelholm under ledelse af den skotske mekanikus Andrew Mitchell, som havde påtaget sig entreprisen mod en klækkelig betaling. Før at maskinen skulle virke efter hensigten, krævedes lokalt know-how til betjeningen af maskinen samt avancerede værksteder til reparation og vedligehold af maskindelene. Det havde man ikke til rådighed, og derfor blev maskinen en fiasko. De mange og store problemer med at få den 'skotske'(!) teknologi i de fire tunnelboremaskiner til at fungere efter hensigten er en anden analogi. Erfaringen til siger nemlig, at man uvægerlig vil løbe ind i tekniske problemer ved implementeringen af sådanne komplicerede maskiner – og så er det rart at have et par stykker at smide væk af og hente reservedele fra, når det er aktuelt. Uden at man skal kalde Storebæltstunnelen en fiasko af den grund.

Det er derfor på mange måder en spændende og anbefalelsesværdig bog, som kaster nyt lys på en fortrængt side af Danmarkshistorien. Rimeligt velskrevet, omend noget træg i optrækket og sej i fortællingen visse steder. Desværre skæmmes illustrationerne til dels af dårligt reproarbejde. Det er synd og skam, da man ellers fornemmer, at forfatterne har gjort et større arbejde for at fremskaffe og kommentere billederne til deres historie.

Michael F. Wagner

Steen Ousager: *Guldsnoren på sporet. Jernbane, politik og forening*. Jernbaneforeningen i kommission hos Odense Universitetsforlag 1991. 256 s., 298 kr.

Steen Ousager har skrevet to gode bøger. Den ene af dem er endda meget god. Hvad der kan være lidt problematisk er imidlertid, at de to værker er samlet i ét bind og under én titel. Først når man er kommet et stykke ind, opdager man, at bindet foruden den historie, som titlen lover, også indeholder en anden. Og det er endda den bedste af dem.

Den bog, som omslaget og titlen lover: Historien om Jernbaneforeningen – »guldsnorenes« organisation i DSB – begynder med kapitel 5 på side 62. Herefter beskrives på de følgende næsten 200 sider denne organisations historie fra begyndelsen i 1890. Det er ganske spæn-

dende læsning, også for folk, som måske ikke har den helt store interesse i jernbaner. Selv om Jernbaneforeningen i begyndelsen var en ganske upolitisk organisation, blev den nemlig hurtigt en organisation med ganske stor politisk indflydelse. Jernbaneforeningen var (og er!) et væsentligt led i det, nogen er så uvenlige at betegne jernbanemafiaen eller blot jernbanelobbyen.

Meget velillustreret er fremstillingen også. Forfatteren har været langt omkring i sin ledning efter illustrationer – også på kunstmuseerne. Det er samspillet mellem mennesker og maskiner, der vises, og ikke bare de traditionelle futtogsbilleder.

Men den skjulte bog – bindets side 9–61 – ja her finder man begyndelsen til den hidtil bedste fremstilling af den overordnede politik bag udviklingen af jernbanenettet i det danske monarki fra begyndelsen i 1830'erne til 1892 samlet i de fire kapitler: »Stats- eller privatbaner? 1834–48«, »Fra halv- til heloffentlig status 1851–1880«, »Den første styrelses- og lønningslov 1867–1892« og »Etaten og standen i 1890'erne«. Var forfatteren fortsat ad denne linie med kvaliteten fra de to første kapitler f.eks. frem til 1945, er der ingen tvivl om, at ph.d.-graden havde været hjemme, men nu var det altså et jubilæumsværk for Jernbaneforeningen, bestillingen bød på, og derfor må vi vente til en anden lejlighed med resten af historien.

Poul Thestrup

Inge Adriansen og Immo Doege: *Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920*. Sønderjyske billeder 3. Udgivet af Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland i samarbejde med Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte og Institut für Regionale Forschung und Information, 1992, 64 s., 140 kr.

Nationale udtryk og selvforståelse er emner, der behandles indgående i disse år. Spørgsmålene stilles naturligt i en tid, hvor nationale opbrud indgår i omvæltningerne ude i Europa og som en del af diskussionen om planerne for en EF-union. Inge Adriansen, som tidligere har beskæftiget sig indgående med de danske nationale billedudtryk, og Immo Doege fra Flensborg har valgt at undersøge afstemningsplakaterne fra 1920 og de sønderjyske nødpengegedler fra 1. verdenskrig ud fra motiv- og brugsmæssige hensyn.

Afstemningsplakaterne fra 1920 hører til hovedstykkerne i dansk plakattradition. Fler-

tallet af dem er udført af tidens bedste kunstnere, herunder Joachim Skovgaard og Harald Slot-Møller. En enkelt indgår i det kræse udvalg, som i 1993 vises i udstillingsprojektet *Den danske Plakat*. Det drejer sig om Rasmus Christiansens lurblæsende bronzealdermand med teksten *Vaagn og stem for Danmark*. Plakaten er vellykket, ikke mindst fordi den som al god plakatkunst både har et umiddelbart genkendeligt motiv og nogle nok så dunkle hentydninger, der først afsløres for beskueren ved nærmere betragtning. De tyske plakater fremtræder knapt så originale som de danske og præges af en forståelig defensiv holdning.

Ved siden af afstemningsplakaterne, som ofte ligger på et højt kunstnerisk niveau, virker nødpengesedlerne med tunge og ofte dårligt udførte motiver som et antiklimaks. Sedlerne er trykt under verdenskrigen som erstatning for skille mønt og bærer ofte dansknationale motiver på den ene side og tyske på den anden. De er tegnet og trykt lokalt og udgivet af kommunerne. Sedlerne er i dag velkendte samlerobjekter og forlængst registreret og publiceret af numismatikere.

Heftets betydning ligger for det første i den klare påvisning af, at motivvalgene på begge sider af grænsen meget ofte løb parallelt, ja undertiden ligefrem var afledt af hinanden som politiske reaktioner. Gennemgangen af de mange motiver illustrerer endvidere, hvor væsentligt det er at undersøge den historiske sammenhæng, hvori motiverne indgår. Af-

stemningsplakaterne blev især brugt i anden zone, d.v.s. det område, hvor der kunne være tvivl om det nationale tilhørsforhold. Det var her, slaget skulle stå. Plakaternes konkrete brug illustreres fint ved samtidige fotografier fra Flensborg, hvor *plakatkrigen* især rasede.

Man kunne have ønsket sig en egentlig katalogdel, hvor alle relevante oplysninger var blevet samlet, herunder kunstner, motiv, udgiver, trykkested, oplagstal, benyttelse og oplysninger om plakaternes nuværende opbevaringssted. I stedet er der valgt en metode, hvor billedteksterne udgør kataloget. Man ville gerne have oplyst, om heftet fremlægger hele afstemningsplakatmaterialet, eller der alene er tale om et udvalg. Vanskeligheden ved katalogformen i denne sammenhæng ligger vel især i, at de mange nødpengesedler ville kræve et omfattende og til dels allerede publiceret apparat.

Dansk eller tysk udgives både i dansk- og tysksproget udgave. Det er et sobert og væsentligt eksempel på den tilstand af gensidig forståelse og respekt, der nu præger forholdet mellem tysk og dansk i Sønderjylland. Heftet vil være velegnet som forbillede for andre tematiske plakatoversigter, ligesom illustrationskvaliteten er særdeles god. Det pointerer, at det lokale plakatmateriale er et vigtigt indsamlings- og formidlingstema for de antikvariske institutioner.

Peter Bondesen